

ÚRSKURÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR

Mál nr. 2/2003

Holta- og Landsveit ásamt Landmannaafretti í Rangárþingi ytra

10. desember 2004

EFNISYFIRLIT

1. ÚRLAUSNAREFNI, SKIPAN OG AÐILD	149
2. MÁLSMEDFERÐ	149
2.1. Setning laga nr. 58/1998 og skipan óbyggðanefndar	149
2.2. Sveitarfélög í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu tekin til meðferðar	150
2.3. Lýstar kröfur og kynning	150
2.4. Afmörkun máls nr. 3/2003	151
2.5. Fyrirtökur og aðalmeðferð	151
3. KRÖFUGERÐ	152
3.1. Kröfur íslenska ríkisins um þjóðlendu	152
3.2. Kröfur Rangárbings ytra vegna sveitarfélagsins og fyrir hönd jarða í fyrrum Holta- og Landsveit og jarðanna Næfurholts og Hóla í fyrrum Rangárvallahreppi	152
4. GÖGN OG GAGNAÖFLUN	153
4.1. Inngangur	154
4.2. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar	154
4.3. Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð voru	155
4.4. Vettvangsferð	156
4.5. Skýrslutökur	157
5. SAGA AFRÉTTAR	157
5.1. Landnám	158
5.2. Rangárvallaafréttur	159
6. NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR	176
6.1. Inngangur	176
6.2. Landnám	177
6.3. Landmannaafréttur	177
6.4. Um kröfur og réttindi Landsvirkjunar	185
6.5. Önnur landsvæði í fyrrum Holta- og Landsveit	208
6.6. Um málskostnað	208
7. ÚRSKURÐARORÐ	208
VIÐAUKI	211
I. Almennar niðurstöður óbyggðanefndar í málunum nr. 1-7/2000 (uppsveitir Árnassýslu) og 1-5/2001 (sveitarfélagið Hornafjörður)	211
FYLGISKJÖL	213
I. Kort	
II. Aðilaskrá	
III. Skjalaskrá	

1. ÚRLAUSNAREFNI, SKIPAN OG AÐILD

Ár 2004, föstudaginn 10. desember, er í óbyggðanefnd, sem starfar samkvæmt lögum um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998, sbr. lög nr. 65/2000, tekið fyrir málið

nr. 2/2003, Holta- og Landsveit ásamt Landmannaafrétti í Rangárþingi ytra, hvort og þá hvaða land teljist til þjóðlendna, hver séu mörk þjóðlendu við eignarland, hvaða hluti þjóðlendu sé nýttur sem afréttur og hver séu eignarréttindi innan þjóðlendu,

og í því kveðinn upp svohljóðandi

ÚRSKURÐUR

Úrskurð þennan kveða upp Kristján Torfason, formaður óbyggðanefndar, og nefndarmennirnir Allan V. Magnússon og Ragnheiður Bragadóttir.

Aðilar málsins eru:¹

Fjármálaráðherra f.h. íslenska ríkisins vegna þjóðlendna.

(Ólafur Sigurgeirsson hrl.)

Rangárþing ytra vegna sveitarfélagsins og fyrir hönd jarða í fyrrum Holta- og Landsveit og jarðanna Næfurholts og Hóla í fyrrum Rangárvallahreppi, nú sveitarfélaginu Rangárþingi ytra.

(Guðjón Ægir Sigurjónsson hdl. og Óskar Sigurðsson hdl.)

Landsvirkjun.

(Þórður Bogason hdl.)

2. MÁLSMEÐFERÐ

2.1. Setning laga nr. 58/1998 og skipan óbyggðanefndar

Þann 1. júlí 1998 tóku gildi lög um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998. Lögin kveða á um að starfa skuli óbyggðanefnd sem hafi með höndum eftirfarandi hlutverk, skv. 7. gr.:

- a) Að kanna og skera úr um hvaða land telst til þjóðlendna og hver séu mörk þeirra og eignarlanda.
- b) Að skera úr um mörk þess hluta þjóðlendu sem nýttur er sem afréttur.
- c) Að úrskurða um eignarréttindi innan þjóðlendna.

Af ákvæði 7. gr. leiðir að gildistaka þjóðlendulaga, nr. 58/1998, og úrskurðir óbyggðanefndar fela ekki í sér afstöðu til réttinda einstakra aðila yfir eignarlandi eða hver séu mörk milli eignarlanda og leiða ekki til neinna breytinga þar á.

Þann 2. september 1998 skipaði forsætisráðherra Kristján Torfason dómstjóra, formann óbyggðanefndar, og aðra nefndarmenn Karl Axelsson hæstaréttarlögmann, varaformann, og Allan

Sjá nánar í fylgiskjali nr. II (aðilaskrá).

V. Magnússon héraðsdómara. Varamenn voru skipuð Halldór Jónsson héraðsdómslögmaður, Ragnheiður Bragadóttir héraðsdómari og Þorgeir Örlygsson prófessor. Þorgeiri Örlygssyni var veitt lausn að eigin ósk frá og með 1. janúar 2003 og Benedikt Bogason héraðsdómari þá skipaður vara- maður í hans stað.

2.2. Sveitarfélög í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu tekin til meðferðar

Með bréfi, dagsettu 12. október 2000, tilkynnti óbyggðanefnd fjármálaráðherra þá ákvörðun sína að taka til meðferðar landsvæðið vestan sveitarfélagsins Hornafjarðar og austan Þjórsár, sbr. 8. gr. og 1. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998. Svæði þetta, sem er hið þriðja sem kemur til meðferðar hjá óbyggðanefnd, var nánar tiltekið afmarkað til austurs af vesturmörkum jarðarinnar Núpsstaðar í Fljótshverfi (Skaftárhreppi), að sunnan af hafi, til norðurs í samræmi við tillögu starfshóps um stjórnsýslumörk á miðhálandinu frá 1996 og á Vatnajökli af línu þeirri sem samvinnunefnd um svæðisskipulag miðhálandis Íslands hefur notað við vinnu sína, sbr. afmörkum svæðisins á meðfylgjandi korti. Fjármálaráðherra var veittur frestur til 1. apríl 2001 til að lýsa kröfum um þjóðlendur á þessu svæði, sbr. 1. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, væri um slíkar kröfur að ræða. Fyrirsvarsmönnum sveitarfélaga á svæðinu, þ.e. Ásahrepps, Holta- og Landsveitar, Rangárvallahrepps, Djúpárhrepps, Vestur-Landeyjahrepps, Austur-Landeyjahrepps, Fljótshlíðarhrepps, Hvolhrepps, Vestur-Eyjafjallahrepps, Austur-Eyjafjallahrepps, Mýrdalshrepps og Skaftárhrepps, auk Bændasamtaka Íslands, var tilkynnt um ákvörðun óbyggðanefndar. Frestur fjármálaráðherra var síðar framlengdur til 27. apríl 2001 og með því orðið við rökstuddri beiðni ráðuneytisins.

2.3. Lýstar kröfur og kynning

Kröfulýsingar fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins um þjóðlendur í Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu bárust 27. apríl 2001. Óbyggðanefnd birti tilkynningu um meðferð á framangreindu svæði og útdrátt úr kröfum ríkisins, ásamt uppdrátti, í Lögbirtingablaðinu 1. júní 2001, Morgunblaðinu 3. júní og fleiri blöðum síðar í sama mánuði, sbr. 2. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998. Skorað var á þá sem teldu til eignarréttinda á því landsvæði sem félli innan kröfusvæðis ríkisins að lýsa kröfum sínum fyrir óbyggðanefnd í síðasta lagi 1. desember 2001. Þá var tekið fram að málsmeðferð óbyggðanefndar einskorðaðist ekki við kröfur aðila heldur bæri nefndin einnig sjálfstæða rannsóknarskyldu. Til þess gæti því komið að tekin yrðu til athugunar svæði utan við kröfulýsingu fjármálaráðherra.

Óbyggðanefnd lét þinglýsa yfirlýsingu um málsmeðferð nefndarinnar og kröfugerð fjármálaráðherra á þær fasteignir sem kröfugerðin snertir og sem skráðar eru í þinglýsingabókum sýslumanna á Hvolsvelli og í Vík, sbr. 2. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998.

Kröfur fjármálaráðherra voru gerðar aðgengilegar almenningi á skrifstofum sýslumanna á Hvolsvelli og í Vík, auk viðkomandi sveitarfélaga og heimasíðu óbyggðanefndar. Þá var málið kynnt fyrirsvarmönnum aðliggjandi sveitarfélaga og sýslumönnum í þeim umdæmum, auk fjölmiðla.

Frestur annarra til að lýsa kröfum á kröfusvæði ríkisins var framlengdur í þeim tilvikum að leitað var eftir slíku með rökstuddum hætti, fyrst til 15. janúar 2002 og síðar til 15. febrúar. Þar sem allar boðaðar kröfulýsingar höfðu ekki skilað sér innan þessa tíma var að auki veittur lokafrestur til 9. maí. Síðustu viðbætur og lagfæringar á kröfulýsingum bárust óbyggðanefnd 11. september 2002.

Gefið var út yfirlit yfir allar lýstar kröfur og þær færðar inn á uppdrátt. Lögboðin kynning fór fram með því að yfirlit og uppdráttur lágu frammi á skrifstofum sýslumanna á Hvolsvelli og í Vík, dagana 1.-31. október 2002, sbr. 12. gr. laga nr. 58/1998. Athugasemdafrestur var til 7. nóvember 2002. Vakin var athygli á kynningunni í fjölmiðlum. Jafnframt fengu hlutaðeigandi sveitarstjórnir yfirlit og uppdrátt óbyggðanefndar til upplýsingar.

Engar athugasemdir bárust fyrir lok athugasemdafrests en eftir þann tíma hafa aðilar gert nokkrar breytingar á kröfum sínum og jafnframt hafa komið fram nýjar kröfur. Óbyggðanefnd hefur vakið athygli málsaðila á augljósu misræmi eða villum í málalíbúnaði og haft frumkvæði að því að kanna hvort aðilar, sem kunna að telja til eignarréttinda á kröfusvæði íslenska ríkisins, vilji lýsa kröfum sínum, sbr. 2. mgr. 13. gr. laga nr. 58/1998.

Fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins lagði fram kröfulýsingar um þjóðlendur á svæðinu í ellefu hlutum og sjö kröfulýsingar vegna ríkisjarða. Á móti bárust 34 kröfulýsingar ýmissa aðila, auk krafna Landsvirkjunar. Gerðar voru kröfur vegna 159 tilgreindra jarða, jarðahluta eða annarra landsvæða, stundum sameiginlega.

2.4. Afmörkun máls nr. 2/2003

Í janúar 2003 var lögmonnum aðila tilkynnt að ákveðið hefði verið að fjalla um svæðið í eftirfarandi níu málum og var hreppamörkum þar fylgt í meginatriðum:

Mál nr. 1/2003, Ásahreppur og fyrrum Djúpárhreppur, nú í Rangárþingi ytra, ásamt Holtamannaafrétti.

Mál nr. 2/2003, Holta- og Landsveit ásamt Landmannaafrétti í Rangárþingi ytra.

Mál nr. 3/2003, fyrrum Rangárvallahreppur, nú í Rangárþingi ytra.

Mál nr. 4/2003, fyrrum Fljótshlíðar-, Hvol- og Vestur- og Austur-Landeyjahreppar, nú í Rangárþingi eystra.

Mál nr. 5/2003, Eyjafjallasvæði og Þórsmörk í Rangárþingi eystra.

Mál nr. 6/2003, Mýrdalshreppur.

Mál nr. 7/2003, Álftaver og Skaftártunga í Skaftárhreppi.

Mál nr. 8/2003, Síða, Landbrot og Brunasandur ásamt fyrrum Leiðvallarhreppi, nú í Skaftárhreppi.

Mál nr. 9/2003, Fljótshverfi í Skaftárhreppi.

Það svæði sem til meðferðar er í máli nr. 2/2003, Holta- og Landsveit ásamt Landmannaafrétti, nú sveitarfélaginu Rangárþingi ytra (Rangárvallasýslu), afmarkast til vesturs af sveitarfélagi- og sýslumörkum í Þjórsá og til norðurs af Holtamannaafrétti Ása- og Djúpárhreppa, en hinn síðarnefndi telst nú til Rangárþings ytra. Til austurs er Skaftártunguafréttur í þeim hluta Skaftárhrepps sem áður taldist til Skaftártunguhrepps. Til suðurs er Torfajökull, Rangárvallaafréttur, og efstu jarðir í þeim hluta Rangárþings ytra sem áður taldist til Rangárvallahrepps og Djúpárhrepps, auk Ásahrepps.

Á því svæði sem hér hefur verið lýst hafa í meginatriðum annars vegar komið fram kröfur fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins um þjóðlendu á Landmannaafrétti og hins vegar kröfur tiltekinna aðila um beinan eignarrétt að sama landsvæði. Að auki hafa verið lagðar fram kröfur af hálfu Landsvirkjunar. Þjóðlendu- og kröfukrafa íslenska ríkisins tekur ekki til lands innan merkja jarðarinnar Merkihvols sem liggur næst Landmannaafrétti eða annarra jarða í fyrrum Holta- og Landsveit, nú Rangárþingi ytra. Kröfum aðila er nánar lýst í kafla 3. Málsmeðferð óbyggðanefndar einskorðast þó ekki við kröfur aðila heldur ber nefndin sjálfstæða rannsóknarskyldu, sbr. 5. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, sjá nánar í kafla 4.2.

2.5. Fyrirtökur og aðalmeðferð

Mál nr. 2/2003 var fyrst tekið fyrir á fundi óbyggðanefndar og forsvarsmanna málsaðila 5. maí 2003. Gefið var færi á athugasemdum við skipan óbyggðanefndar í málinu en engar slíkar komu fram. Lögð voru fram skjöl málsins ásamt skjalaskrá og farið yfir ýmis atriði varðandi skjöl og gagnaöflun. Jafnframt var óskað eftir því að lögmennt skiluðu umboðum hið fyrsta og gerð grein fyrir mikilvægi þess að lögmennt og óbyggðanefnd ynnu saman að því að þeir sem hagsmuna ættu að gæta gerðust aðilar að málinu. Enn fremur var sérstaklega vakin athygli á ákvæði 17. gr. þjóð-

lendulaga um samnýtingu á sérfræðiaðstoð o.fl., sbr. einnig bréf óbyggðanefndar til lögmanna, dags. 29. september 2002. Þá var því beint til lögmanna að kanna hvort sáttflötur væri á málinu, sbr. 1. mgr. 15. gr. þjóðlendulaga. Loks var íslenska ríkinu veittur fjögurra vikna frestur til að skila greinargerð.

Við fyrirtöku málsins 2. júní var lögð fram greinargerð af hálfu íslenska ríkisins og fleiri gögn. Öðrum málsaðilum var veittur fjögurra vikna frestur frestur til að skila greinargerðum. Við þriðju fyrirtöku málsins, 27. júní, var lögð fram greinargerð af hálfu sveitarfélagsins Rangárþings ytra og jarða í því sveitarfélagi, ásamt fleiri gögnum. Af sérstökum ástæðum var Landsvirkjun veittur viðbótarfrestur til að skila greinargerð.

Málið var svo tekið fyrir í fjórða skipti 3. september. Við það tækifæri var greinargerð Landsvirkjunar lögð fram auk þess sem farið var yfir dagskrá aðalmeðferðar og fyrirkomulag vettvangsferðar. Á þessum fundi voru einnig lögð fram fleiri gögn og leitast við að upplýsa málið að öðru leyti.

Fyrri hluti aðalmeðferðar fór fram 4. september og skiptist í forflutning, vettvangsferð og skýrslutökur. Fundað var í Hálandsmiðstöðinni Hrauneyjum. Síðari hluti aðalmeðferðar fór fram 27. nóvember og skiptist í skýrslutökur og munnlegan máflutning. Auk þess voru lögð fram gögn. Þeirri fyrirspurn var beint til lögmanna hvort þeir teldu unnt að setta málið að hluta eða öllu leyti, sbr. 1. mgr. 15. gr. þjóðlendulaga, en svo var ekki. Fundað var að Leirubakka í Landsveit. Að lokinni aðalmeðferð var málið tekið til úrskurðar. Um vettvangsferð og skýrslutökur er fjallað nánar í köflum 4.3.-4.4. og vísast þangað.

Þann 8. nóvember 2004 var málið endurupptekið. Lögmenn fengu þar tækifæri til að tjá sig um fyrstu dóma Hæstaréttar í þjóðlendumálum sem upp voru kveðnir 21. október 2004 í málunum nr. 47/2004 og 48/2004. Að auki voru lögð fram viðbótagögn sem áður höfðu verið kynnt lögmönnum. Engar athugasemdir komu fram. Málið var tekið fyrir í síðasta skipti 10. desember 2004 og lögð fram ný gögn. Þau höfðu áður verið kynnt lögmönnum og tækifæri gefið til athugasemda. Engar athugasemdir komu fram. Var málið síðan tekið til úrskurðar að nýju.

3. KRÖFUGERÐ¹

3.1. Kröfur íslenska ríkisins um þjóðlendu

Af hálfu fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins er þess er krafist „að óbyggðanefnd úrskurði að kröfusvæði þessa máls norðan þjóðlendulínu verði úrskurðað þjóðlenda. Þess er krafist að eftirfarandi lína skipti eignarlöndum frá þjóðlendu:

Fyrsti punktur í kröfulínu fjármálaráðherra um þjóðlendumörk í Holta- og Landsveit með Landmannaafrétti er punktur A, sem er þar sem Ófærugil rennur í Ytri-Rangá. Frá punkti A er dregin lína beint í Búrfell þar sem það er hæst og verður punktur B, þar sem lína dregin úr punkti A í Búrfell sker Þjórsá.“

Að öðru leyti liggur kröfulína íslenska ríkisins yfir landsvæði sem til meðferðar eru í öðrum málum á svæði 3 hjá óbyggðanefnd, sbr. kafla 2.2., vestan Heklu og Tindafjallajökuls, vestur og suður af Eyjafjallajökli og sunnan Mýrdalsjökuls. Landmannaafreftur liggur norðan þessara landsvæða og miðað við þessa kröfugerð er hann því allur í þjóðlendu.

3.2. Kröfur Rangárþings ytra vegna sveitarfélagsins og fyrir hönd jarða í fyrrum Holta- og Landsveit og jarðanna Næfurholts og Hóla í fyrrum Rangárvallahreppi

Í kröfulýsingu, dags. 5. maí 2003, er þess krafist að viðurkenndur verði beinn eignarréttur tiltekinn aðila að Landmannaafrétti og hann afmarkaður svo:

1 Sjá einnig fylgiskjöl nr. I (kort) og II (aðilaskrá).

„Úr Ófærugili í Tröllkonuhlaup í Þjórsá, eftir Þjórsá í Tungnaá, eftir Tungnaá í Blautukvísl, eftir Blautukvísl í Blautukvíslarbotna, þaðan í Þóristind og þaðan sjónhendingu í Þveröldu og úr Þveröldu í Svartakamb, þar sem hann er hæstur, þaðan þvert í Tungnaá, síðan eftir Tungnaá í Kirkjufellsós og eftir honum í Kirkjufellsvatn, þaðan eftir Hábarmi í há-Torfajökul. Frá Torfajökli í upptök syðri kvíslar Markarfljóts, þaðan í Krakatind og þaðan í Ófærugil.“

Aðilum að framangreindri kröfu er svo lýst í kröfulýsingu: „Rangárþing ytra, kt. 520602-3050, áður Holta- og Landsveit, og jarðir í Holta- og Landsveit“.

Samkvæmt greinargerð, dags. 27. júní 2003, er krafa þessi er sett fram í nafni sveitarfélagsins Rangárþings ytra og jarða í Rangárþingi ytra.

Við aðalmeðferð málsins, 27. nóvember 2003, kom hins vegar fram að krafan væri gerð af hálfu Rangárþings ytra, sem nú sé komið í stað sveitarfélagsins Holta- og Landsveitar, vegna sveitarfélagsins og fyrir hönd jarða í Holta- og Landsveit. Jafnframt væru gerðar kröfur fyrir hönd eigenda jarðanna Næfurholts og Hóla þótt þess hafi ekki verið getið í upphaflegri kröfugerð. Einnig kom fram í máli lögmanns sveitarfélags og landeigenda að litið væri svo á að í kröfugerð þessari fælist jafnframt krafa um afnotarétt í þjóðlendu, að öllum venjubundnum notum að fornu og nýju sem fram hafi komið, komi til þess að einhver hluti landsins eða það allt teljist þjóðlenda. Loks var krafist málskostnaðar að skaðlausu samkvæmt fram lögðum málskostnaðarreikningi.

3.3. Kröfur Landsvirkjunar

Endanleg kröfugerð Landsvirkjunar kom fram í greinargerð dagsettri og afhentri óbyggðanefnd þann 4. júlí 2003. Hafði þá kröfugerðin tekið nokkrum breytingum frá upphaflegri gerð. Kröfugerðin er sameiginleg fyrir mál á svæði 3 og er svohljóðandi:

Landsvirkjun gerir kröfu til þess að viðurkennd verði og staðfest eftirtalin bein eða óbein eignarréttindi fyrirtækisins á hinu auglýsta landsvæði:

1. Öll vatnsréttindi í Þjórsá, Tungnaá og Köldukvísl. Réttindi vegna mannvirkja sem þegar eru fyrir hendi eða kunna síðar að verða reist til þess að hagnýta vatnsafl Þjórsár, þ. á m. stöðvarhús, uppistöðulón, stíflur, vatnsvegi, miðlunarmannvirki, orkuflutningslínur, spenna- og rofavirki, vegi og vegslóða og hvers kyns önnur mannvirki vegna starfsemi Landsvirkjunar. Er þá átt við fasteignirnar sem slíkar auk eðlilegra lóðaréttinda þeim tengdum.
2. Réttindi vegna mannvirkja sem þegar eru fyrir hendi og kunna síðar að verða reist í tengslum við:
 - a) Kvíslaveitu,
 - b) Hágöngulón,
 - c) stíflur við Þórisvatn og Þórisós,
 - d) Norðlingaölduveita,
 - e) Vatnsfellsvirkjun,
 - f) Sigölduvirkjun,
 - g) Hrauneyjafossvirkjun,
 - h) Búðarhálsvirkjun,
 - i) Sultartangavirkjun, þ.e.a.s. sá hluti mannvirkja og réttinda sem er í Rangárvallasýslu,
 - j) Búrfellsvirkjun, þ.e.a.s. sá hluti mannvirkja og réttinda sem er í Rangárvallasýslu.

Mannvirki í þessum skilningi teljast byggingar, uppistöðulón, stíflur, vatnsvegir, miðlunarmannvirki, orkuflutningslínur, spenna- og rofavirki, vegir og vegslóðar og hvers kyns önnur mannvirki vegna

starfsemi Landsvirkjunar. Gerir Landsvirkjun kröfu til þess að auk viðurkenningar á eignarrétti fyrirtækisins á mannvirkjunum sem slíkum verði viðurkennd bein eignarréttindi fyrirtækisins á eðlilegum lóðaréttindum þeim tengdum eða ótakmarkaður afnotaréttur þegar það á við.

3. Réttindi vegna háspennulína Landsvirkjunar á svæðinu. Er þá átt við háspennumöstur og línur auk um 30 m beltis beggja vegna línustæðis, sbr. áskilnað í 404 gr. reglugerðar nr. 264/1971, um raforkuvirki. Háspennulínur þær er hér um ræðir eru:
 - a) Hrauneyjafosslína 1.
 - b) Sigöldulína 2-4, þ.m.t. Suðurlína sem liggur að Hólum í A-Skaftafellssýslu.
 - c) Vatnsfellslína 1.
 - d) Búðarháslína 1.

Þá krefst Landsvirkjun þess að óbyggðanefnd úrskurði fyrirtækinu málskostnað vegna hagsmunagæslu fyrir nefndinni.

4. GÖGN OG GAGNAÖFLUN

4.1. Inngangur

Í málinu hafa verið lögð fram skjöl nr. 1-10 ásamt undirskjöllum eða samtals 191 skjal, auk 16 hliðsjónargagna. Sjá nánar í fylgiskjali nr. III (skjalaskrá).

Gagna var ýmist aflað af málsaðilum eða óbyggðanefnd, á grundvelli rannsóknarskyldu nefndarinnar. Gerð var leit að frumgögnum sem varpað gætu ljósi á eignar- og afnotaréttindi á svæðinu, farið á vettvang og jafnframt teknar skýrslur af málsaðilum. Verður nú gerð nánari grein fyrir hverju þessara atriða.

4.2. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar

Óbyggðanefnd ber að hafa frumkvæði að því að afla heimilda og gagna um eignar- og afnotaréttindi yfir því landsvæði sem til meðferðar er og framkvæma rannsóknir og athuganir um staðreyndir og lagaatriði sem þýðingu hafa fyrir niðurstöðu í einstökum málum, sbr. 5. mgr. 10. gr. þjóðll., nr. 58/1998, sbr. l. nr. 65/2000. Úrlausn óbyggðanefndar einskorðast þannig ekki við þær kröfur og gögn sem aðilar leggja fram, heldur ber nefndin einnig sjálfstæða rannsóknarskyldu. Markmiðið er að tryggja sem best að rétt niðurstaða fái um einstök álitaefni.

Á vegum óbyggðanefndar fór fram kerfisbundin leit að frumgögnum, prentuðum sem óprentuðum, sem líkur voru taldar á að varpað gætu ljósi á eignar- og afnotaréttindi yfir því landsvæði sem hér er til meðferðar. Verkið var unnið á hlutlausan og fræðilegan hátt.

Könnun einstakra skjalaflokka skiptist á milli Þjóðskjalasafns Íslands og óbyggðanefndar samkvæmt samkomulagi þessara aðila og nánari tilgreiningu í kafla 4.3. Jafnframt var haft samstarf við handritadeild Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns og fleiri aðila. Gagnaöflun óbyggðanefndar grundvallast á „Yfirliti um frumgögn sem könnuð eru vegna rannsóknarskyldu óbyggðanefndar“. Við samningu þess hefur óbyggðanefnd notið ráðgjafar Gunnars Friðriks Guðmundssonar sagnfræðings og starfsmanna Þjóðskjalasafns Íslands, Bjarkar Ingimundardóttur og Jóns Torfasonar. Yfirlit þetta hefur verið kynnt lögmonnum og engar athugasemdir komið fram.

Leitað var eftir gömlum og nýjum nöfnum þeirra jarða sem kröfulýsing ríkisins tekur til, auk afrétta og almenninga. Jafnframt var að því hugað hvort utan kröfusvæðis ríkisins væru landsvæði sem þörfnuðust sérstakrar rannsóknar enda nær rannsóknarskylda óbyggðanefndar til alls þess svæðis sem tekið hefur verið til meðferðar, sbr. 5. mgr. 10. gr. þjóðll.

Fyrirsvarsmönnum aðila í máli þessu var gerð grein fyrir því að þeir hefðu óskoraðan rétt til að fá upplýsingar um tilhögun gagnaöflunar á vegum óbyggðanefndar og afrit allra gagna. Jafnframt hafði óbyggðanefnd frumkvæði að því að upplýsa lögmenn um þessi atriði. Þeir gátu jafnframt bent starfsmönnum Þjóðskjalasafns eða óbyggðanefndar á gögn sem ástæða væri til að kanna. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar dregur hins vegar ekki úr skyldu málsaðila til að afla og leggja fram þær heimildir og gögn sem þeir byggja rétt sinn á, sbr. 4. mgr. 10. gr. Þjóðll. Lögmönnum/málsaðilum ber þannig að leggja sjálfstætt mat á gögn og gagnaöflun.

Þau frumgögn, sem í leitirnar komu og talið var að þýðingu hefðu, voru lögð fram jafnóðum við fyrirtökur í málinu. Um nánari framkvæmd gagnaöflunar vísast til yfirlits í kafla 4.3., sjá nánar í greinargerðum Þjóðskjalasafns Íslands, handritadeildar Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns og óbyggðanefndar um þetta efni, skjöl nr. 2, 3 og 4. Um afraksturinn vísast til skjalaskrár, sjá fylgiskjal nr. III, þar sem skjöl Þjóðskjalasafns og óbyggðanefndar (þ.e. undir yfirnúmerum 2 og 4) eru flokkuð eftir efni og uppruna.

4.3. Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð voru

Könnun einstakra skjalaflokka skiptist, eins og áður greinir, milli Þjóðskjalasafns Íslands og óbyggðanefndar. Í meginatriðum er skiptingin þannig að Þjóðskjalasafn leitar heimilda í óprentuðum frumgögnum en óbyggðanefnd í þeim prentuðu, sjá nánar í greinargerðum Þjóðskjalasafns og óbyggðanefndar, þ.e. skjölum nr. 2 og 4.

Í flokki óprentaðra frumgagna leituðu sérfræðingar Þjóðskjalasafnsins eftir landamerkjabréfum og jarðabréfum frá svæðinu. Óbyggðanefnd aflaði hins vegar ljósrita af jarðabréfum í prentuðum heimildum og var við þá leit farið yfir Íslenskt fornbréfasafn (stuðst við efnisyfirlit Björns Teitssonar o.fl., „Heimildaskráning jarða“), 13. b. Jarðabókar Árna Magnússonar og Páls Vídalíns (1990) og Jarðabréf frá 16. og 17. öld (1993).

Af hálfu Þjóðskjalasafns var leitað heimilda í afsals- og veðmálabókum í safninu en óbyggðanefnd aflaði upplýsinga úr afsals- og veðmálabókum sem eru í vörslu sýslumannsins á Hvolsvelli. Óbyggðanefnd kannaði einnig landskiptabækur við sýslumannsembættið. Þjóðskjalasafn aflaði ljósrita af óprentuðum jarðamötum, þ.e. jarðamati 1804, 1849-1850 og fasteignamati 1916-1918 en óbyggðanefnd aflaði ljósrita úr eftirtöldum prentuðum jarða- og fasteignamötum: Jarðatali á Íslandi í útgáfu J. Johnsen (1847), Nýrri jarðabók (1861), Fasteignabók 1921, Fasteignabók 1932 og Fasteignabók 1938.

Sérfræðingar Þjóðskjalasafns fóru yfir gerðabækur sýslumanna og sáttanefnda, þ.e. dóma- og þingabækur og sáttabækur en óbyggðanefnd aflaði prentaðra dóma og lagði fram. Annars vegar var um að ræða dóma Landsyfrirettar og hins vegar dóma Hæstaréttar.

Af hálfu Þjóðskjalasafns voru athuguð kirknaskjöl, vísitásiubækur prófaste, brauðamöt, kirkjustólar og skýrslur presta um tekjur, útgjöld og ástand prestssetra. Einnig var farið yfir vísitásiubækur biskupa og skrifuðu það efni upp sem talið var einhverju skipta fyrir málið.

Í Þjóðskjalasafni voru athuguð skjalasöfn stiftamtmanns, amtmanns og landshöfðingja. Óbyggðanefnd sá hins vegar um leit í þeim skjölum sömu embættismanna sem gefin hafa verið út og var þá farið yfir tiltekna efnisflokka í Lovsamling for Island.

Hvað varðar bréfasöfn og bréfabækur biskupa í flokki óprentaðra frumgagna fór forstöðumaður handritadeildar Landsbókasafns – Háskólabókasafns yfir afrit af bréfabók Brynjólfs biskups Sveinssonar sem þar er varðveitt. Niðurstaða þeirrar athugunar er nr. 3 í skjalaskrá.

Af hálfu óbyggðanefndar var aflað yfirlita um fornleifar á svæðinu. Óbyggðanefnd aflar einnig örnefnaskráa frá Örnefnastofnun Íslands o.fl. og leggur fram ef ástæða þykir til en það var ekki gert í þessu máli. Þá lagði óbyggðanefnd fram ljósrit af fjallskilareglugerðum sem í gildi hafa verið á viðkomandi landsvæði og birtar eru í B-deild Stjórnartíðinda.

Auk þeirra prentuðu rita, sem áður hafa verið nefnd, var af hálfu óbyggðanefndar farið yfir Ís-

lenskt fornbréfasafn í leit að máldögum, jarðabréfum og öðrum skjölum sem varða einstakar jarðir og stuðst við áður nefnt efnisyfirlit Björns Teitssonar o.fl. við þá yfirferð. Óbyggðanefnd lagði fram ljósrit úr Landnámabók í útgáfu Hins íslenska fornritafélags, um landnám á viðkomandi svæði. Bréfabók Guðbrands Þorlákssonar biskups var yfirfarin skv. nafnaskrá en ekkert fannst sem ástæða þótti til að leggja fram. Ekki hefur verið talin ástæða til að yfirfara aðrar útgefnar bréfabækur biskupa enda allar frá Hólabiskupum og varða ekki málefni Skálholtsbiskupsdæmis sérstaklega. Af hálfu óbyggðanefndar var farið yfir nafnaskrá Alþingisbóka Íslands og leitað þar heimilda. Stuðst var við Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns (1.-12. bindi) sem almennt uppláttarrit en ekki eru lögð fram ljósrit úr bókinni.

Óbyggðanefnd lagði fram nokkur skjöl í flokki annarra óprentaðra frumgagna, sbr. áður nefnda greinargerð óbyggðanefndar og skjalaskrá.

4.4. Vettvangsferð

Að morgni fimmtudagsins 4. september var haldið af stað í vettvangsferð frá Hálendismiðstöðinni Hrauneyjum.

Auk óbyggðanefndar, starfsmanna nefndarinnar og lögmannna málsaðila, voru með í för þeir Valtýr Valtýsson, oddviti Rangárfings ytra, Meiri-Tungu I, og Kristinn Guðnason, fjallkóngur, Skarði.

Ekið var sem leið lá frá Hrauneyjum austur eftir Sprengisandsleið í átt að Veiðivatnasvæðinu. Þeir Valtýr og Kristinn sáu sameiginlega um leiðsögn. Fram undan mátti sjá Vatnsfellsvirkjun og Þóristind. Ekið var út af Sprengisandsleið og inn á Veiðivatnaleið. Fram kom að Þóristindur væri mark milli Holtamanna- og Landmannaafréttar. Hann væri áberandi kennileiti á Landmannaafrétti og mætti sjá hvaðanæva að á afréttinum, ef veður leyfði. Við Þóristind var staðnæmst og skyggst um. Ekið var áfram eftir Veiðivatnaleið, yfir Fossvatnaskvísl og stuttu síðar staðnæmst við Tjaldvatn. Þar er skálasvæði Veiðivatna staðsett.

Þessi næst var haldið áfram norður með vesturströnd Litlasjávar og suður Hraunvatnasvæðið, þar til aftur var komið að Fossvatnaskvísl. Syðri vatnahringur var ekinn. Ekið var fram hjá Stóra- og Litla-Skálavatni. Suður undir Skálafelli er Ónýtavatn og enn sunnar Snjóölduvatn. Austan við Snjóölduvatn glittir í Snjóöldufjallgarð. Stöðvað var við Snjóölduvatn og fjallasýn skoðuð. Valtýr greindi frá því að gangnamenn kalli Veiðivatnasvæðið íðulega Örafen en veiðimenn kalli það gjarnan Suðurafrétt. Enn var haldið af stað, fram hjá Nýjavatni og Ónefndavatni, Breiðavatni og Litla-Breiðavatni. Valtýr lýsti staðhættum og sagði frá veiðiskap á svæðinu. Ekið var yfir Kvíslarvatn. Sjá mátti Eskivatn á hægri hönd og þar fyrir innan Langavatn. Við enda Langavatns blasti skálasvæði Veiðivatna við Tjaldvatn við. Þá var nyrðri vatnahringur ekinn. Litla-Fossvatn og Stóra-Fossvatn blöstu við á hægri hönd. Fram undan mátti sjá Litlasjó sem er eitt gjöfulasta vatnið á Veiðivatnasvæðinu. Á hægri hönd er Grænavatn. Þá mátti sjá Hamrafell rísa við endann á Litlasjó og þar rétt innan við er Svartikambur. Ekið var áfram sem leið lá með fram Litlasjó og yfir á svokallað Hraunvatnasvæði. Fram undan mátti sjá Draugatanga og fjallið Dreka sem og Drekatn. Beygt var til hægri af Hranvatnaleið inn á Jökulheimaleið. Á hægri hönd mátti sjá Vatnaskvísl og Þóristindur blasti við í fjarska.

Ekið var sem leið lá suður fyrir Tungnaá. Á leiðinni sagði Kristinn frá beit á afréttinum og annarri nýtingu. Í fjarska mátti sjá Krakatind, Hrafnabjörg og Heklu. Um Krakatind liggja mörk Landmannaafréttar við Rangárvallaafrétt. Beygt var inn á svokallaða Landmannaleið sem af heimamönnum er kölluð „leiðin suður hraunin“. Að sögn Valtýs og Kristins er hin raunverulega Landmannaleið sú leið sem almennt er nefnd Dómadalssleið. Ekið var yfir Tungnaá og staðnæmst við Sigöldu og skyggst um. Þá var ekið áfram í suðurátt og inn á Friðland að fjallabaki. Fram undan mátti sjá svonefnda Hnausa, á hægri hönd fjallið Löðmund og á vinstri hönd Tjörvafell. Ekið var áfram yfir Frostastaðarháls og fram hjá Frostastaðavatni. Kristinn greindi frá gömlum munnmælum um að við vatnið hafi staðið bær að nafni Frostastaðir. Ekið var áfram inn í Landmannalaugar.

Næst var haldið austur í átt að Kirkjufellsós sem er á mörkum Landmannaafréttar og Skaftártunguafréttar. Þar var staðnæmst og mörkin skoðuð nánar. Valtýr benti viðstöddum á Kirkjufell, Kirkjufellsvatn og girðingarbút sem settur var upp til að koma í veg fyrir að fê renni á milli Landmannaafréttar og Skaftártunguafréttar. Á sama stað mátti sjá Hábarm sem jafnframt er á mörkum afréttanna tveggja.

Þessu næst var haldið til baka sömu leið. Beygt var inn á Dómadalsleið við Tjörvafell og ekið eftir Dómadalshrauni ofan í Dómadal. Við dalbotninn mátti sjá Dómadalsvatn. Fram undan til vinstri sást Stórhöfði og til hægri Lifrafell og þar handan við Lifrafellsvatn. Fram undan mátti jafnframt sjá fjöllin Sátu, Löngusátu og Sátubarn. Ekið var fram hjá Löðmundi og Löðmundarvatni og síðan Dómsdalsleið í átt að Landmannahelli. Ekið var yfir Helliskvísl og með fram henni inn að Landmannahelli. Þar var staðnæmst og aðstæður skoðaðar.

Haldið var af stað á ný og ekið í vesturátt uns beygt var til vinstri við Sátubarn í átt að Hrafninnuskeri. Skyggni var fremur lélegt en þó mátti sjá þá fjallasýn sem næst var. Staðnæmst var við svo kölluð Dalamót en þar sameinast syðri og nyrðri kvíslar Markarfljóts. Heimamenn telja upptök syðri kvíslar Markarfljóts vera nálægt Jónsvörðu en ekki þar sem þau voru merkt inn á þann kortagrunn Landmælinga Íslands sem lýstar kröfur hafa verið færðar inn á. Þeir telja því mörk Landmannaafréttar og Rangárvallaafréttar rangt dregin sem þessu nemur.

Haldið var af stað á ný og ekið inn að Íshelli. Á leið þangað sást Jónsvarða vel. Við Íshelli var staðnæmst og hellarnir, sem raunar eru tveir, skoðaðir.

Þá var haldið sömu leið tilbaka. Ekið var yfir Markarfljót og um Vesturdali þar sem umtalsverður jarðhiti er. Á vinstri hönd mátti sjá Laufafell á Rangárvallaafrétti. Stöðvað var við svonefndan Dalakofa, þar sem Holta- og Landsveitarmenn og Rangvellingar í smalamennsku hittast til að draga sundur fêð.

Áfram var haldið og keyrt norður meðfram Sléttafelli. Staðnæmst var við Rauðuskál og skyggnst um. Fram undan mátti sjá Sauðafellsvatn sem stundum er kallað Grænavatn. Enn fremur mátti sjá Búrfell og fyrir því miðju Tröllkonuhlaup. Mörk á milli Landmannaafréttar og Rangárvallaafréttar liggja úr Tröllkonuhlaupi í Krakatind. Á sama stað sást Hekla vel þó svo að skýjahula hyldi hana efst. Haldið var af stað á ný og ekið áfram eftir vegi sem kallaður er Trölli þar til komið var inn á Fjallbaksleið eða Landmannaleið á ný og haldið áleiðis í átt að Hálendismiðstöðinni. Á leiðinni var staðnæmst örstutta stund í Áfangagili þar sem skilarétt er. Í Áfangagili eru skálar (gangnamannakofar) sem áður voru í eigu hreppsins en eru nú í einkaeign. Þeir munu hafa verið seldir með þeirri kvöð að gangnamenn mættu nýta þá og að þeir yrðu ávallt tómir á meðan á göngum stæði. Komið var aftur í Hálendismiðstöðina um kvöldið og lauk vettvangsferð þar með.

4.5. Skýrslutökur

Við aðalmeðferð málsins 4. september 2003 voru teknar skýrslur af Kristni Guðnasyni, Skarði, og Valtý Valtýssyni, oddvita Rangárþings ytra, Meiri-Tungu I. Við framhald aðalmeðferðar, 27. nóvember 2003, gaf Valtýr Valtýsson einnig viðbótarskýrslu. Að einstökum efnisatriðum í skýrslum aðila er vikið í úrskurði þessum, eftir því sem tilefni er til, en uppskriftir á þeim eru meðal gagna málsins.

5. SAGA AFRÉTTAR

Hér verður í fyrstu gerð grein fyrir elstu ritheimildum um landnám í Landsveit og síðan rakin í stórum dráttum saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar á því landsvæði sem hér er til meðferðar.

5.1. Landnám

Í Sturlubók og Hauksbók Landnámu er þessi lýsing á landnámi á því svæði sem síðar var nefnt Land (Landsveit):

Ketill enn einhendi hét maðr, son Auðunar þunnkårs; hann nam Rangárvöllu alla ena ytri fyrir ofan Lækjarbotna ok fyrir austan Þjórsá ok bjó at Á.¹

Síðar í sömu bókum Landnámu segir:

Ketill aurriði, bræðrungr Ketils einhenda, nam land et ytra með Þjórsá ok bjó á Völlum enum ytrum.²

Priðji landnámsmaðurinn á svæðinu var Ormur auðgi:

Omr auðgi, son Úlfs hvassa, nam land með Rangá at ráði Ketils einhenda ok bjó í Húsagarði ok Áskell son hans eptir hann, en hans son reisti fyrst bæ á Völlum; frá honum eru Vallverjar komnir.³

Ekki þykir leika vafi á um landnámsmörk Ketils einhenda. Að sögn Haralds Matthíassonar var Þjórsá að norðvestan og einnig að miklu leyti að norðan en Ytri-Rangá að suðaustan. Hann taldi takmörkin að suðvestan (niðurtakmörkin) einnig ljós. Landnámið hefði náð niður að læk sem nefnist Bjallalækur og væri að mestu uppsprettuvatn undan hrauninu. Rétt þar hjá, sem lækurinn kæmi upp, stæði bærinn Lækjarbotnar sem nefndur er í landnámi Ketils. Haraldur gat sér einnig til um að niðurtakmörkin á landnámi Ketils frá Lækjarbotnum og út í Þjórsá hefðu verið um Kolbeinslæk sem rennur til norðvesturs í Árneskvísl, þ.e. þá kvísl Þjórsár sem er austan við Árnesið.⁴

Landnámsmörk þeirra Ketils aurriða og Orms auðga eru óljós en ekki verður annað ráðið en að þeir hafi báðir fengið land í landnámi Ketils einhenda. Vellir hinir ytri, bær Ketils aurriða, eru Minnivellir. Húsagarður, bær Orms auðga, hefur í öndverðu staðið uppi á hraunbrúninni nokkru vestar en bærinn er nú og Vellir, sem sonur Áskels Ormssonar reisti, eru að líkindum Stóruvellir.⁵

Eins og fram kemur í landnámslýsingu Ketils einhenda nam hann „Rangárvöllu alla ena ytri fyrir ofan Lækjarbotna“ en þannig nefndist Landið eða Landsveit á þeim tíma. Elsta dæmið um það nafn sem nú er haft um héraðið er alþingisdómur frá 1423 en þar stendur í fyrirsögn: „Skardz bref j landmannahrepp“.⁶

Fyrir sunnan (neðan) landnám Ketils einhenda nam Þorsteinn lunan land eins og greint er frá í Landnámabók (Sturlubók og Hauksbók):

Þorsteinn lunan hét maðr norrœnn ok farmaðr mikill; honum var þat spát, at hann mundi á því landi deyja, er þá var eigi byggt. Þorsteinn fór til Íslands í elli sinni með Þorgilsi syni sínum; þeir námu enn efra hlut Þjórsárholta ok bjöggu í Lunansholti, ok þar var Þorsteinn heygðr.⁷

1 *Landnámabók*. Íslensk fornrit 1. Jakob Benediktsson gaf út. Reykjavík 1986. S. 364. Á er talin hafa verið þar sem síðar hét Árbær á bakka Þjórsár gegnt Ölmóðsey (sama rit, s. 365, 2. nmgr.).

2 *Landnámabók* 1986, s. 364.

3 *Landnámabók* 1986, s. 364, 366.

4 Haraldur Matthíasson, 1983: *Landið og landnáma*. 2. b. Reykjavík. S. 443-444.

5 Haraldur Matthíasson 1983 (2), s. 446-448. Sbr. *Landnámabók* 1986, s. 365 (3. nmr.) og 366 (1. nmgr.).

6 Þessari fyrirsögn virðist hafa verið bætt við síðar, sbr. þessa skýringu útgefanda dómsins: „Aptan á bréfinu með fornri hendi“ (*Íslenskt fornbréfasafn*. 4. b. Kaupmannahöfn 1897. S. 310 (1. nmgr.)), sbr. Haraldur Matthíasson 1983 (2), s. 444.

7 *Landnámabók* 1986, s. 366.

Landnám þeirra feðga hefur legið að landnámi Ketils einhenda og náð yfir nyrsta hluta hins forna Holtamannahrepps en mörkin, einkum að norðan, eru annars óviss.¹

5.2. Landmannaafréttur

Í sáttargerð frá 7. ágúst 1951 er mörkum Landmannaafréttar lýst sem hér segir:

Úr Ófærugili í Tröllkonuhlaup í Þjórsá, eftir Þjórsá í Tungnaá, eftir Tungnaá í Blautukvísl, eftir Blautukvísl í Blautukvíslarbotna, þaðan í Þóristind, og þaðan sjónhending í Þveröldu, og úr Þveröldu í Svartakamb, þar sem hann er hæstur, þaðan þvert í Tungnaá, síðan eftir Tungnaá í Kirkjufellsós, og eftir honum í Kirkjufellsvatn, þaðan eftir Hábarmi í há-Torfajökul, frá Torfajökli í upptök syðri kvíslar Markarfljóts, þaðan í Krakatind og þaðan í Ófærugil.²

Eldri lýsingar eru til um mörk afréttarins og verður gerð nánari grein fyrir þeim síðar í þessum kafla. Landmannaafréttur kemur að hluta til fyrir í dómi sem kveðinn var upp að Skarði á Landi 25. júní 1476 um afréttinn Þjórsártungur („Þiótzár Túngur“). Hann lá „fyrir Landmanna Repp. millum Túnár og Sprengi-Sands“ og þess vegna við fyrrgreind mörk sem dregin voru um Landmannaafrétt með sáttargerðinni. Dómurinn fjallaði um það hvort afrétturinn væri „eign edr almenníngur edur afriettur þeirra manna er í Landmanna Repp búa“. Niðurstaða dómsins var á þessa leið:

Dæmdumm vier fyrr skrifadir Dómsmenn þeirra Eign og Afriett sem haft og halldid hafa í Holltumm og á Landi sem eru og verid hafa til fra Tún á og til Sprengi-Sands og vestur í Þiótz á og allt austur í fiallgard so langt sem vötn renna til og frá Hierada á millumm ad riettri tiltölu. Og aungver menn adrer meiga í þeszumm Afriett Fugla veida. Grös lesa Rótagróft hafa dur ønønur Giædi fyrir utan þeirra leifi er fyrrskrif[ad]jir eru nema þeir hafi skilvis vitni edr brief er í fara dur sier kalla nema þeir menn er í Hreppumm bua hafi samreid vid þá er úr Holltum og af Landi fara til Fuglvei[d]jar og Grös ad týna badum megin Þiótz ár sem ad fornu hefr verid og þeim hefr samid sýn á millum et(cetera).³

Bréf þetta er einungis varðveitt í uppskriftum frá 19. öld og eru tvær gerðir þess birtar í Íslensku fornbréfasafni. Önnur þeirra (B-gerð) er talin fölsuð en hin, sem framangreind tilvitnun er úr (A-gerð), þykir trúverðugri. Það var niðurstaða tveggja dómkvaddra sérfræðinga, sem rannsökuðu bréfið, að A-gerðin væri gömul, a.m.k. að stofni til, en í því þyrfti ekki að felast að bréfið hefði í öndverðu verið lögmætt skjal, þ.e.a.s. að dómur hefði gengið eins og þar væri lýst og verið innsiglaður af öllum tilgreindum dómsmönnum.⁴ Dómurinn var lesinn upp á manntalsþingi að Þjóðólfsþaga í Holtum 4. júní 1805 ásamt vitnisburði „um þa sömu [afrétti?]" og lögfestu þeirra:

Þvi næst var upplesenn Dómur um Landmanna og Holta Afrett dateradur ad Skardi 1476 þridjudægenn næstann efter Jonsmessu, á sama Dokumente var og upplesenn Vitnesburdur um þa sömu dateradur þann 12ta Septembr 1717 hvar i og er til greind Örnefne Afrettana under Nafne Landmanna Sveitar Manøna, hverju og aðst var Lögfesta fyrer tiedre Afrétt under Nafne Hreppstjórana i Landmanna og Holta Hreppum, hvar inne þeir fyrerbjóda Skógar Högø, Róta Gröft og Fugla Veidar sem Grasa Tekju ödrum enn Inn Byggøurum þessara Sveita utan Fyrer Tall [fyrirkall?] þó er frá tekied Skogar Gagn og Róta Gröft. Daterad Stóruvöllum D. 2ann Marii [Martii, þ.e. mars?] 1805.⁵

1 Hinn forni Holtamannahreppur skiptist síðar í Holtahrepp efst, þá Ásahrepp og Djúpárhrepp neðst. Hreppamörk eru þó ekki hin sömu og þá (sbr. Haraldur Matthíasson 1983 (2), s. 450-451, 453).

2 Skjal nr. 4 (26). Sáttin var gerð vegna dómsmáls um veiðirétt í Fiskivötnum (Veiðivötnum) suðvestan Vatnajökuls (H 1955 108).

3 Skjal nr. 4 (2).

4 Skjal nr. 4 (2). Niðurstaða Aðalgeirs Kristjánssonar skjalavarðar og Stefáns Karlssonar handritafræðings.

5 Skjal nr. 2 (27).

Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns fyrir Landmannahrepp, sem lokið var við 1712,¹ segir um jörðina Merkihol:

Afrjett á jörðin sem aðrar í Landmannahrepp, sem af flestum búendum á Landi er haldinn fyrir framan Túná, og nú kallast Landmanna afrjettur eða Glæður. Þó hafa bændur í Holtamannahrepp brúkað hann til fjelags með Landmönnum og Landmenn í sama máta Holtamanna afrjett (so kallaðan) fyrir norðan eða innan Túná, og vita menn ekki fyrir vist, hver afrjettur hverri sveit með rjettu framar tilheyrir.²

Í þessari sömu heimild er vísað til óljósra sagna um byggð á afréttinum („Landmanna afrjett nú nefndum“) með þessum orðum:

Þó Húngurvaka (eftir því mig minnir) segi að Næfurholt hafi staðið í miðri sveit og Hekla þingstaður, þá veit eg ei nje heyrð hefi eyðijarða nöfn fyrir norðan Næfurholt, nema einasta Frostastaða, hvar þó ekkert um fyrir mjer hefi annað en gamalla manna mál, þá eg úngur um þann afrjett í lambasafn með öðrum reið; þar er stöðuvatn, sem kallast Frostastaðavatn með hraunhólmum. Við vatnið er sagt til vergagna sjáist, sagt er þar hafi fólk við legið til veiðiskapar. Þetta er vestarlega í Landmanna afrjett nú nefndum. Í vestur ei langt frá þessu Frostastaða vatni er dalur breiður, grasi vaxinn, kallaður Dómadalur; getið er þar hafi þingstaður verið og dómar gengnir. Þar enn vestur lengra er hæðsta hamrafjall í nefndum afrjett, er kallað Loðmundur, en eg hygg það heiti Loðmundarfell, því eg heyrði (af gömlum manni ei óskýrum), að hann heyrð hefði að Sólheima kirkja í Mýrdal ætti itak í Loðmundarfelli (máske fjallið hafi nafn tekið af Loðmundi gamla á Sólheimum). Skamt frá þessu fjalli heitir Herbjarnarfell, vestur af; en til vesturs frá Frostastaðavatni heitir Tjörfafell, Eskihlið, item austast við afrjettinn Kirkjufell, hvort eg ætla nafn hafi af skapelsi sínu. Fyrir austan hvort fjall Tungnaá (eg hygg hún heiti so), kemur úr landsuðursátt og fellur so fyrst til útnorðurs sem hálfhringur að austan og norðan fyrir þessum afrjett, þar til Þjórsá í hana fellur fyrir framan Búðarháls, falla so til samans úr því millum áðurnefnds afrjettis og Búrfells.

Suður í sveitinni er getið tveggja eyðijarða, Melakots og Grákollsstaða.³

Þegar Jarðabókin var gerð virðist sem ekki hafi lengur verið stundaðar veiðar í Frostastaðavatni, sem nefnt er hér að framan, né heldur í Veiðivötnum þar fyrir norðan. Þetta virðist stangast á við það sem fram kemur í örnefnalýsingum Árna Magnússonar frá um 1700. Þar lætur hann þess getið að „Fiskivötn“ séu rúmlega („freka“) þingmannaleið úr Skaftártungu, í norður eða lítið til útnorðurs. Síðan segir:

Í Fiskivötnum veiða þeir [Skaftártungumenn?] mest í Nóvembri (qvod fieri non deberet), er nógur silungur. Skálavatn, Tjaldavatn, Langavatns, Fossvatn eru þau sérlegustu, sem í er veitt.⁴

En bændur af Landi sóttu einnig til Fiskivatna,

uppmeð Þjórsá austan fram, til þess Túná kemur í hana, síðan yfir um Túná, hjá Hestabrekku, og svo upp með henni allri norðan fram í landnorður eða austur; skal vera álíka langt af Landi og úr Skaftártungu.⁵

1 Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 1. b. Kaupmannahöfn 1913-1917 (ljóspr. 1980). S. 303.

2 *Jarðabók Árna og Páls* 1, s. 281.

3 *Jarðabók Árna og Páls* 1, s. 278-279. Þessi lýsing er hluti lengri texta sem ritaður er á lausa örk og lá innan í jarðabók Árverjahrepps (Rangárvalla).

4 Einar Ól. Sveinsson, 1940: „Svar við aðfinnslu.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafjelags*. S. 78.

5 Einar Ól. Sveinsson 1940, s. 78.

Í ódagsettri lýsingu Þorsteins Magnússonar, sýslumanns í Rangárvallasýslu 1743-1785, kemur fram að bændur í Skaftafellssýslu hafi að fornu farið til veiða í Fiskivötnum („Fiskevande“). Veiðarnar séu nú af lagðar en nokkrir í Rangárvallasýslu hafi hug á að taka þær upp að nýju.¹

Á svipuðum tíma, þ.e. á árunum 1752-1757, fóru Eggert Ólafsson og Bjarni Pálsson í rannsókn-arleiðangur um Ísland til að kynna sér þar landkosti, jurta- og dýralíf og búskaparhætti. Um helstu stöðuvötn á Suðurlandi segja þeir m.a.:

Fiskivötn. Þau liggja uppi á öræfum milli Rangárvalla- og Skaftafellssýslna, 10 mílur norður frá Heklu. Nú á dögum er sjaldan farið þangað af Suðurlandi, en fyrrum var þar veiðistöð, sem menn sóttu til bæði að sunnan og austan frá. Þar sjást enn rústir af veiðimannakofum og langir grjótgardar, sem menn hafa hlaðið til að þurrka á fiskinn.²

Síðar á öldinni, árið 1783, var gert svohljóðandi samkomulag um Landmannaafrétt:

Forlíkun sem gjörðist um Landmanna-Afriett, millum Rangvellínga og Landmannahrepps innbyggjara.

Anno 1783, þann 16da Septembr., að Vikingslæk á Rángárvöllum, samankomu undirskrifaðir málspartar, so sem fullmektugir hreppanna innbyggjara, Lands og Rángárvalla, samt Holttamanna, að því leiti, sem þeirra hrepp snertir, til að niðurtala friðsamlega þann ágreining og misklið, sem allareidu er risinn milli nefndra hreppa, út af svokölluðum Landmanna afriett, samt til að semia og setja vissan og staðfastan contract og giörning þarum, hvörjum greindur afriettur tilheyra skuli framvegis, svoleiðis, sem fylgir:

1. Fráfalli Rángvellíngar aldeilis öllu eignarréttstilkalli, til Landmanna-afréttar, samt allri beit og brúkun á honum upphieðan, innan þeirra takmarka, sem Lögfesta Landmanna fyrir honum af 28 Mai næstliðins tilgreinir; so sami afriettur skal hieðan í frá heita og vera staðföst og örjúfanleg eign og eigindómur Landmanna hrepps; þó skulu þessir bæir á Rángárvöllum, Næfurholt, Haukadalur og Selsund, samt Svínhagi hafa þar friðheit fyrir sín eigin Lömb, án þess að þiggja þartil árlegt Leyfi af Landmönnum, sem allir aðrir á Rángárvöllum skulu verða að hafa, þá þeir þykjast þess við þurfa, og það með þeim skilmála, að þeir giöri þá öll tilbærileg fiallskil.

2. Þará móti frá falla Land og Holta hreppsmenn allareidu byrjuðum Lögsóknum, í móti Rangvellíngum, samt öllu tiltali, sektum og fiebótum, sem þeir meina sier tilheyra af þeim, fyrir óheimila brukun á Landmanna afriett hingaðtil, þó so að Rangvellíngar upprietti þeim vel og anægjanlega, so vel óþarfa málsýfing, sem alla þá fyrirhöfn og mæðu, sem þeim er allareidu orðsökuð, í stefnuför og process undirbúningi, í þessu afriettar máli, eptir góðu samkomulagi, hvar uppá öll óeining, hreppanna í millum, risandi af Landmanna afriett, skal þá vera aldeilis upphafinn.

Þessum ofan og framanskriðuðum contract til kraptar, eru okkar undir skrifuð nöfn og hiá þrykt signet, sama stað, ár og dag, sem fyr greinir.

Magnús Ingvarsson

eptir hafandi fullmagt Landmanna

1 Skjal nr. 4 (43).

2 *Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar um ferðir þeirra á Íslandi árin 1752-1757*. 2. b. Reykjavík 1943. S. 186.

Ofan nefndt millilag fyrir fyrirhöfn og mæðu í þessari sök, hefir Magnús Ingvarsson meðtekið, sem er 1e [hundrað] á Landvísu, og er þar með fyrir Landmanna hrepp ánægður, en Mr. Þorgeir Hannesson vill ekkert hafa.

Magnús Ingvarsson	Þorgeir Hannesson
Jon Philippusson	Jon Þorgilsson
Þorsteinn Jónsson	Jón Jónsson

Upplesið f(yrir) manntalsþingsrétti að Skarði á Landi, þann 8 Juni 1789.

Testr. Th. Nocolaisson meh.¹

Þetta samkomulag virðist ekki hafa verið haldið að öllu leyti því að árið 1829 sáu hreppstjórar í Land- og Holtasveit ástæðu til að leggja bann við því að „óviðkomandi“ hagnýttu sér Þjósártungur:

Við undirskrifaðir hreppstjórar á Land- og Holtasveit finnum okkur orsakaða, eigin sveitar okkar innbyggjara vegna, að kvarta yfir þeim ágangi og órétti, sem við af óviðkomandi Rangárvalla-sýslu innbúum líða hljótum, af rótagrefti, skógarrifriildi og kolabrennum, á því okkar sveitum tilheyrandi afréttar plátsi, Þjósártungum, eftir gildandi dómi gengnum að Ytri Völlum árið 1476, til þessa dags, óátöldum; því fyrirbjóðum við hér með hverjum sem einum óviðkomandi manni, að hagnýta sér, uppá nokkurn sem helzt máta þetta okkar afréttar pláts, Þjósártungur, eða hvar annarsstaðar sem okkar sveitafréttur yfir nær, alla yrkingu og brúkun, allt undir aflamissi og lagasekta ákæru, í krafti af áður og nýverið útgengnum kóningsins og yfirvaldanna lagaboðum. Þetta okkar sameiginlegt forboð biðjum við okkar yfirvald, herra Krigscancelli sekretera Sýslumann Bonnesen að styrkja með sínu samþykki samt að þinglýsa því á Rangárvallasýslu næstkomandi manntalsþingum í ár.

Land og Holta-sveit 16. maí 1829

G. Thorsteinsson	J. Runólfsson	I. Jónsson
------------------	---------------	------------

Framanskrifað forboð, samþykkist hér með af mér, hafa Rangárvalla-sýslu innbúar svo eftir hér fyrir sögðu að breyta og ógjört láta.

Rangárvallasýslu Contori 21. Maí 1829

Bonnesen.

Upplesið fyrir manntalsréttinum í Rangárvallasýslu árið 1829 að undanteknum Skarðs og Þjóðólfs-haga-Þingstöðum,

vitnar

Bonnesen²

1 Skjal nr. 4 (49).

2 Skjal nr. 4 (44).

Þessi ágreiningur um nýtingu Þjórsártungna hefur líklega einnig átt sinn þátt í því að bændur í Holta- og Landsveit sáu ástæðu til að lögfesta afréttinn árið 1856:

Samkvæmt dómi þeim, er dæmdur var af sex mönnum á Ytrivöllum á Landi um Þjórsártungur árið 1476, þriðjudaginn næstan eptir Jóns messu baptistæ lögfestum við undirskrifaðir í nafni og umboði allra búenda í Holtasveit og Landsveit undir báðar þessar sveitir afrjett þann, er fyrrum nefndist Þjórsártungur, en nú á dögum er nefnt Holtamannaafrettur og Þóristungur með þessum takmörkum: Frá Tungnaá að sunnan og til Sprengisands að norðan og vestur í Þjórsá og allt austur í fjallgarð, svo langt sem vötn renna til og frá hjeraða á milli, og fyrirbjóðum vjer öllum öðrum enn þeim, sem í Holtum og á Landi búa og þeim á Rangárvöllum, sem að fornum samningi hafa haft með oss upprekstur á afrjett okkar - upprekstur fjár, nauta eður hrossa á þenna afrjett, fuglaveiði og fjaðratekju, grasa-tekju og rótargróft, silungsveiði og öll önnur gjæði eða nytjar, sem hafa má af afrjetti þessum. Við fyrirbjóðum og bönnum öllum óviðkomandi silungsveiðina eins og önnur gjæði afrjettarins, af því að veiðivötn þau, í hverjum silungur er veiddur nú á dögum eru innan áðurnefndra takmarka.

Holta- og Landmannahrepp 27. desember 1856

G. Bjarnason B. Jónsson M. Jónsson¹

Lögfesta þessi var lesin upp í maí og júní næsta ár á eftirtöldum stöðum: Kirkjulæk, Stórolfshvoli, Reyðarvatni, Fíflholti, Krossi og Steinhelli og lagt fram á lögregluþingi að Stórolfshvoli 21. ágúst 1858.

Í lögfestunni er silungsveiði nefnd meðal nytja á afréttinum en hún virðist fram að þeim tíma lítið hafa verið stunduð ef marka má sóknarlýsingu séra Jóns Torfasonar, prests í landþingum, árið 1841.² Árið 1858 sáu hreppstjórar Holta- og Landmannahrepps þó ástæðu til að bera fram kærú á hendur þremur „utanhéraðsmönnum“. Í kærúnni, sem send var sýslumanni Rangárvallasýslu, segir m.a.:

Það þeir Runólfur Nikulásson á Bergvaði, hreppstjóri í Hvolhrepp, og Árni Árnason í Garðsauka og Jón Steinsson á Kotvelli gjörðu í fyrra sumar á slætti, ferð að heiman frá sér, með áburðarhesta, byssur, bát og veiðarfæri norður á Holta- og Landmanna-afrétt, eptir því sem síðar kom fram, bæði til álfta- og silungsveiða og fluttu þaðan heim aftur talsverða veiði, bæði af silungi og álftum, en höfðu til þessarar veiðar í annarra manna landi og lóð engrar heimildar leitað eða leyfis en hafa þó ekki viljað bæta fyrir að neinu, þá erum vér undirskrifaðir hreppstjórar í tédum sveitum knúðir til að átélja þessar tiltektir þeirra, Runólfs hreppstjóra, er vel megu hafa óbærilegar afleiðingar fyrir sveitarbúa og vafalausan rétt þeirra til afréttarins og allra gæða af honum, ef fleiri utanhéraðsmenn léki þetta eftir, þegar fram liði stundir, sem við má búast, ef nú væri látið óátalað.³

Í lögregluþingi Rangárvallasýslu, sem haldið var 14. ágúst 1858, lagði Runólfur Nikulásson fram varnarskjal þar sem hann krafðist þess að öllum yrði dæmt jafnheimilt að veiða við Fiskivötn. Ekki bar vitnum saman um hvort Landmenn einir hefðu farið til fiskiveiða á afréttinum eða aðrir gert það einnig. Böðvar Tómasson, hreppstjóri í Rangárvallahreppi,⁴ sagði t.a.m.:

1 Skjal nr. 4 (3).

2 *Rangárvallasýsla. Sýslu- og sóknarlýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839-1845, 1856 og 1872-1873*. Reykjavík 1968. S. 170.

3 Skjal nr. 4 (4).

4 Sbr. Valgeir Sigurðsson, 1982: *Rangvellingabók. Saga jarða og ábúðar í Rangárvallahreppi*. Fyrra bindi. Hellu. S. 353.

Til fiskiveiða veit ég ekki til að héðan úr sýslu, að fráteknum Landmönnum, hafi farið aðrir en Merki-Hvolsbræður. En úr Skaftártungum er víst að menn hafa farið og það margir saman, en til rótna hafa héðan úr sýslu farið menn úr öllum hreppum að undanteknum Eyfellingum, ekki hefi ég heyrt þetta átalíð og ekki heyrt lögfestu þeirra Holta- og Landmanna getið fyrir en í dag.¹

Meðal þeirra vitna sem hreppstjórar Holta- og Landmannahrepps létu kalla fram var Guðmundur Þorsteinsson í Hlíð í Eystrihreppi (Gnúpverjahreppi) í Árnessýslu. Hann hafði verið „flæktur við“ hreppstjórni í Landmannahreppi 30 árum fyrir og lagði þetta til málanna:

Að landspláss það, sem málefni þetta ris af, sé ekki eða hafi ekki í fornöld verið auðnir heldur numið land, er fullkomlega víst og verður sannað með þeirri dóms afskrift sem hér og hvar flæktist manna í milli af þeim 6 manna dómi gengnum að Skarði á Landi þriðjudaginn næstan eftir Jónsmessu-og-baptistæ og er að ráða af orðatiltæki í dóms skjalinu, að einhverjir annarra sveita menn hafi viljað ná tilkalli eða einhverji notkun afréttar þessa því að öðru leyti virðist sem engin orsök hefði verið fyrir Land- og Holtamenn að tryggja réttindi sín með dómsuppsögninni. Ekki hefi ég heyrt hvert fyrir á tímum, eða fyrir minni feðra okkar, hafa verið nokkur ágreiningur um eignarrétt Land- og Holta-sveitarmanna fyrir afrétti þessum, en það hefi ég að nokkru leyti heyrt, og líka gefur það að skilja, að þegar bjargarskorturinn kom eftir fjárkláðann fyrri og eldana og harða veturinn Stúf hafi þessi yrking af óviðkomandi sveitarmönnum, í sannarlegri neyð byrjuð verið, og ekki þá strax uppátalin. Þá ég var í Landmannahrepp minnir mig það væri helst Rangárvalla-, Hvolhrepps- og Landeyjar-menn og má ske úr Fljótshlíð sem ég man ekki glöggst sem sóttu rót, grös, fuglaveiðar og önnur gæði í þenna afrétt án leyfis þeirra réttu eignar manna, svo þetta var orsök til þess að þáverandi hreppstjórar í Holta og Landhreppum lögfestu nefndan afrétt, sem nefndra sveita óuppátalda eign, og byggðu hana á dóminum. Ekki man ég víst Datum þessarar lögfestu en það var þó rétt fyrir eða um aldamótin, og ég man að faðir minn hafði afskrift þessa, en ekki fann ég hana eftir hann; mig minnir að yrking þeirra óviðkomandi hreppamanna minnkaði nokkuð við nefnda lögfestu eða forboð, um stund, en þegar hörðu árin komu aftur, eftir Langajökul og stríðstiðina, fóru yrking þeirra óviðkomandi manna með viðarrifildi, hvola-brennum, rótagróft og fleiri nytjum svo fram, að til eyðileggingar horfði, og að ekki mátti heita að eigendur gæti þangað flúið í nauðsyn sinni og gekk þetta átölulaust þar til árið 1829 að við þáverandi hreppstjórar í Land- og Holta-hreppum lögðum nýtt forboð á alla óviðkomandi mannayrkingu og brúkun, undir afla missir og lagaákærum, var það samþykkt af viðkomandi sýslumanni, en við hreppstjórar og hreppsmenn okkar gengum nokkuð ríkt eftir því svo sú yrking lagðist niður meðan ég var í Landmannahrepp.

Ég man nú ekki meira, þessu máli ykkar til upplýsingar í þessum hasti, en í ungdæmi mínu man ég ekki annað, en þessi afréttur væri almennt álitinn átölulaus eign Land- og Holtamanna, sem að fornu utan af þeim mönnum sem yrktu hann.²

Fleiri báru vitni í þessu máli, meðal þeirra Gísli Brynjúlfsson í Flagvelt, sem sagði um Þjórsártungur að „þettað pláts [væri] Land og Holtamanna sauðabeit“.³

Í „innleggi“ til lögregluréttarins ítrekuðu hreppstjórar í Holta- og Landmannahreppi þá fullyrðingu að frá ómunatíð hefðu þessir hreppar einir haft afréttinn „til fullra umráða, afnota og brúknar“, að fráteknum fjórum bæjum í Rangárvallahreppi sem hefðu að fornu og nýju átt þar fjárupprekstur. Þessu til staðfestingar vitna þeir í dóminn frá 1476 og segja síðan:

1 Skjal nr 4 (5).

2 Skjal nr. 4 (52).

3 Skjal nr. 4 (7).

Þótt frumritið hafi eigi innsigli eða aðra þá staðfestingu, er gjöri það öldungis óbyggjandi réttarskjal skoðað einungis útaf fyrir sig, þá ber rithönd þess með sér að dómur þessi er bæði forn og ófalsaður; má og ráða það bæði af rithöndinni og af nöfnum dómendanna, er þar eru greindir, samanbornum við árbækur og annála landsins, að hann er frá þeim tíma er hann sjálfur segir og í alla staði áreiðanlegur; er einnig fyllilega sannast og staðfestist af óslitnu og óátöldu hefðarhaldi og átölulausri brúkun fyrrnefndra sveita á afréttinum er dómurinn ræðir um. Loksins sannar hreppstjóra skjalið frá 16. maí 1829 og lögfestan frá 27. des. 1856 eignarrétt Holta og Landsveita einna á afrétti þessum, þar sem þessi skjöl bera það með sér, að enginn hefur dirfst að hafa neitt í móti þeim þegar þau voru þinglesin á öllum þingstöðum annarsstaðar í sýslunni.¹

Í dómi sýslumanns 21. september 1858 voru stefnendur (þ.e. Holta- og Landmenn) ekki taldir hafa sannað að afrétturinn væri þeirra. Þeir hefðu að vísu lagt fram „eftirrits eftirrit af skjali nokkru er nefnir sig „Dóm um Holta- og Landmanna-afrétt“ en eftirrit þetta vantar bæði undirskriftir allar, svo og alla sönnun fyrir því að það sé samhljóða nokkru frumriti (original)“. Skriflegir vitnisburðir stefnenda voru ekki heldur taldir hafa annað gildi en „að bera vitni í sjálfs síns sök“ og voru hinir stefndu því dæmdir sýknir í þessari sök.²

Málinu var áfrýjað til Landsyfírréttar en þar var niðurstaðan sú að enginn dómur yrði felldur án þess að áreið færi fram eða „afstöðumálverk“ gert sem sýndi takmörk afréttarlandsins og var málinu vísað heim í hérað til nýrrar meðferðar.³ Ekki er að sjá að málið hafi verið tekið fyrir að nýju.

Í 39. gr. tilskipunar um sveitarstjórn á Íslandi, 4. maí 1872, er sérstakt ákvæði um afréttarmál og fjallskil. Þar er mælt fyrir um að sýslunefndir semji reglugerðir um notkun afrétta, fjallskil, fjárheimtur og refaveiðar og hafi umsjón með prentun markaskráa. Þremur árum síðar, í desember 1875, ritaði sýslumaður hreppsnefnd Landmannahrepps bréf með fyrirspurn um fjallskilaskýrslur og fleiri málefni. Í svari hreppsnefndar vikur hún að „upprekstrar óreglu, sem yfir hefur kvartað verið“ og leggur fram tillögur í 17 liðum um breytingar á afréttarleit og fjallskilum. Í 15. grein er fjallað um fé og hross sem ekki hafi gengið út að þremur vikum liðnum frá þeim tíma að því var komið í vöktun og lýst og skyldi það selt á uppboði. Síðan segir:

En það, sem enginn leiðir sig að eða getur helgað sér að endingu, um það hefur svo samist milli hreppsnefndanna í Holtamanna- og Landmannahrepp, að Holtamannahreppsjóður hreppi ²/₃ af því, sem svo er á sig komið og hefur til fallið í Landmannahreppi, en Landmannahreppssjóður ¹/₃; eins og Holtamannahreppsnefnd hefur undirgengist, að einn þriðji partur skuli til falla Landmannahreppssjóði af öllu því, sem svo hefur til fallið í Holtamannahrepp og hverri annarri inntekt, sem til fjallaskila lýtur, og virðist sanngirni hér með mæla, þar Holtamannahreppur svarar ²/₃ af öllum eitrunarkostnaði mfl.⁴

Samstarf Landsveitarmanna og Holtamanna var einnig áréttað á sameiginlegum fundi að Árbæ í Holtum í nóvember 1879:

1. Kom þeim ásamt um að allir Landsveitarmenn rækju á Landmanna afrjett og Marteinstungu Haga og Kálfsholtssókn og svo upprekstur allur sem gjörður verður af Landsveit og þeim parti Holtahrepps sem á þann afrjett rekur, og skal fje þetta rekast í Hrauneyarkatla af þur mönnum úr hvorri sveit. Enn hinn partur Holtahrepps sem er Odda, Árbæjar, Ás og Háfssóknir reki á Holtamannaafjett og gjöri upprekstur uppá sín biti á Holtamannaafjett.

1 Skjal nr. 4 (6).

2 Skjal nr. 4 (8).

3 Skjal nr. 4 (48).

4 Skjal nr. 4 (47).

2. Þóristungur verða einsog að undanfögnu irktar og safnaðar þannig, að Landmenn og sá partur Holtahrepps sem á Landmannaafrijet rekur safni þær að $\frac{2}{3}$ enn sá partur Holtahrepps er á Holtamannaafrijet rekur $\frac{1}{3}$.
3. Einnig var samþikt að bygðar væru sumar rjettir nálægt Tjörfastöðum til innreksturs á fje því er til afrijetar rekið verður af báðum hreppunum laugardaginn í 13 viku sumars, og að þær irðu svo að haustinu brúkaðar fyrir bigdarsafnsrjettir.

Í samheingi við 2 grein skulu eptirleitir gjörast þannig að hvör partur annist um eptirleitir á þeim afrijeti.¹

Í júní 1884 barst oddvita sýslunefndar Rangárvallasýslu bréf frá amtmanni þar sem skýrt var frá því að sýslumaðurinn í Skaftafellssýslu hefði fyrir hönd sýslunefndarinnar beiðst að fá styrk af opinberu fé til að rannsaka „hin ókunnu fjalllendi, sem liggja fyrir norðan afrijeti Skaptártungu og Síðu manna“. Fram kom í bréfinu að amtsráðið hefði fallist á að veita allt að 500 króna styrk „til þess að rannsökuð yrðu hin ókunnu fjalllendi með fram Vatnajökli og Skaptárjökli“, og var oddvitinn inntur eftir því hvort sýslunefnd Rangárvallasýslu vildi að sinu leyti leggja fram fé úr sýslusjóði til rannsóknarinnar. Málið var rætt á fundi sýslunefndar 25. júní, og varð niðurstaðan sú að ekki þætti gerlegt að leggja gjöld á sýslubúa til rannsóknarinnar af því að „sýslunefndin ekki geti eignað þessari sýslu fjalllendi þau, sem liggja fyrir innan og austan Fiskivötn, eða sýslan yfirhöfuð haft nein veruleg afnota af þeim“. Í svari sýslunefndar segir enn fremur

að næst liggja að skoða þetta fjallendis svæði, sem ráðgjört er að rannsaka, sem öræfi eða almenninga, sem ekkert víst sýslufjelag geti eignað sjer, og sem því liggja næst að rannsakað sje eingöngu á almenninga kostnað, ef rannsóknar þykir þurfa, sem fundurinn fyrir sitt leyti, frá þessu sjónarmiði álitur æskilegt.²

Nú verður vikið nánar að landamerkjum afriettarins. Árið 1841 gerði séra Jón Torfason, prestur í Landþingum, grein fyrir takmörkum Landmannaafriettar og Holtamannaafriettar og nýtingu þeirra. Um Landmannaafriett sagði hann þetta:

Afriettarlönd tilheyra sveitinni, kallast Landmannaafriettur, í félagsskap við Holtasveit. Takmörk hans eru að sunnan og útsunnan Hekla, fjallaklasar, öldur og dyngjur þær, sem liggja norður af henni; að landsunnan og austan Hrafninnuhraun og Torfajökull, samt Jökul- eða Námskvísl kölluð, hver að rennur norður í Tungná. Ræður hún svo og rennur allt vestur í Þjórsá, rúmum hálfum áfanga fyrir ofan byggð.

Í miðjum afriettinum liggur hátt og eggjamikið fjall, sem Löðmundur kallast, með graslendi nokkru að framan. Rétt undir rótum nefnds fjalls að framanverðu liggur annað minna, kallað Hellirsfjall, sem tekur nafn af hellisgjögri nokkru (Landmannahellir). Þar hafa Land- og Holtamenn tjaldstað sinn í fjallgöngum á haustum í 3 nætur. ...

Í austur frá Landmannahellir liggja gagnvart hvurt öðru fjöll nokkur kölluð Lifrarfjöll og dalurinn kallaður Dómadalur. Af hverju hann hefur nafn sitt, vita menn ógjörla. Austar er Syðri- og Nyrðri-Námur og Tjörvafell svokallað. Í milli þessara síðast nefndu liggur stórt stöðuvatn, kallað Frostastaðavatn, og eru munnmæli þar hafi í fornöld verið silungsveiði. Mætti til geta, að veiðin hafi lagst af

1 Skjal nr. 4 (46).

2 Skjal nr. 4 (45).

vegna eldbrunahrauns, sem runnið hefur úr Námmum ofan í vatnið í einhverjum eldganginum á 14th, ekki seinna en á 15th öldinni.¹

Nákvæm og þinglýst lýsing á mörkum Landmannaafreftar er ekki til eldri en frá 1886:

Fyrst er Ófærugil, þaðan beint í Krakatind, þaðan beint í Fljótið syðst í Reykjadalum, síðan ræður Fljótið inn að Torfajökli; síðan ræður Torfajökull inn að upptökunum á Stórukvísl, sem ræður merkjum og rennur fyrir austan Kirkjufell í Tungnaá, þaðan beint í Þveröldu, sem er fyrir norðan austurbotninn í Þórisvatni; þaðan beint í Þóristind, þaðan beint í botninn á Blautukvísl, síðan ræður hún merkjum í Tungnaá, síðan Tungnaá í Þjórsá, síðan ræður Þjórsá fram að syðri endanum á Búrfelli, síðan þaðan beint í Ófærugil.

Framanskriðuð mörk samþykkjum vér undirskrifaðir.

Landmannahreppi 22. okt. 1886

Fyrir hönd Landmannahrepps:

Eyjólfur Guðmundsson Kristófer Jónsson Þorsteinn Þorsteinsson

Fyrir hönd Holtamannahrepps:

Jón Þórðarson Runólfur Halldórsson Ól. Ólafsson Þ. Guðmundsson

Fyrir hönd Rangárvallahrepps:

Steinn Guðmundsson Gísli Felixson Páll Jónsson²

Landamerkjabréfið var upplesið og bókað á manntalsþingi að Þjóðólfshaga 17. maí 1890.

Mörkin milli afreftarlanda Rangárvallasýslu og Skaftafellssýslu reyndust ekki ágreiningslaus. Á fundi sínum 7.-8. maí 1889 hafnaði sýslunefnd Rangárvallasýslu eftirfarandi markalýsingu sýslunefndar Vestur-Skaftafellssýslu:

Úr Fúlalæk á Sólheimasandi yfir Eyjafjallajökul beina stefnu í miðjan Meyjarstrút, þaðan beint í Námakvíslarmynni, þar sem hún fellur í Tungnaá, og þaðan fyrir vestan Tungnaárfjall í Þveröldu fyrir norðan Þórisvatn.³

Þessi lýsing sýslunefndarinnar er í samræmi við lýsingu á afreftarmörkum Skaftártunguhrepps frá 12. desember 1889:

Að austan ræður Skaptá suður á móts við Hányugil; úr Skaptá vestur í Hányugil; þaðan beina stefnu vestur í Fljótbotn; þaðan beina stefnu vestur í Tjaldgilsháls við Hólmsá; þá ræður Hólmsá að upptökum sínum við heitu laug; þaðan beina stefnu norður í mynnið á Námskvísl; þarsem hún fellur í Tungnaá; þaðan beina stefnu fyrir vestan Tungnaárfjall í Þveröldu fyrir norðan Þórisvatn.⁴

1 *Rangárvallasýsla* 1968, s. 168-170. Sbr. einnig lýsingu séra Jóhanns Björnssonar á Keldnasókn, um 1840 (sama rit, s. 145).

2 Skjal nr. 2 (3).

3 Skjal nr. 4 (50).

4 Skjal nr. 4 (53).

Undir bréfið rita forsvarsmenn hreppsins auk þess sem umboðsmaður Kleifahrepps tekur fram að hann geri ekki athugasemd við lýsinguna.

Í stað þessara merkjalýsinga Vestur-Skaftfellinga lagði sýslunefnd Rangárvallasýslu til þessi mörk:

Úr Fúlalæk beina stefnu í Hólmsárbotna, úr Hólmsárbotnum beina stefnu í austurendann á Þórisvatni. En vilji sýslunefndin í Vestur-Skaftafellssýslu ekki aðhyllast þau mörk, stingur fundurinn upp á, að málefnið sé lagt í gjörð af báðum sýslunefndunum kosinna manna á kostnað beggja sýslufélaganna.¹

Sýslunefnd Vestur-Skaftafellssýslu vildi ekki samþykkja þessa tillögu og eigi heldur leggja ágreininginn í gerðardóm en árið 1989 staðfesti Hæstiréttur dóm héraðsdóms um hluta af mörkum Landmannaafréttar að austan og afréttar Skaftártunguhrepps að vestan með þessum orðum:

Mörkin milli afréttarlanda Skaftártunguhrepps annars vegar og Landmannahrepps og Holtahrepps og jarðanna Næfurholts og Hóla í Rangárvallahreppi hins vegar skulu vera úr Hábarmi og í Kirkjufellsós, sem ræður merkjum og rennur fyrir austan Kirkjufell í Tungnaá. Lína þessi er mörkuð á korti í héraðsdómi.²

Árið 1892 var Holtamannahreppi skipt í tvö hreppsfélög, Holtahrepp og Ásahrepp.³ Í framhaldi af því héldu hreppsnefndir Ása-, Holta- og Landmannahrepps með sér fund að Skammbeinsstöðum 29. nóvember um málefni afréttarins og var niðurstaðan sú að Holtahreppur skyldi eiga upprekstur á Landmannaafrétt en Ásahreppur á Holtamannaafrétt. Samþykkt var að Landmannahreppur fengi árlega andvirði alls þess óskilafjár sem kæmi fyrir í Landrétt, að undanskildum norðanlömbum en andvirði þeirra skyldi falla til Ásahreppi. Andvirði þess óskilafjár, sem kæmi fyrir í Kambsrétt skyldi skiptast milli Ásahrepps og Holtahrepps. Einnig var samþykkt að hreppsnefndin í Landmannahreppi annaðist árlega um refaveiðar á Landmannaafrétti gegn 50 kr. borgun árlega úr Holtahreppi. Þetta samkomulag hreppanna var síðan staðfest á fundi sýslunefndar Rangárvallasýslu 12.-14. apríl 1893.⁴

Svo virðist sem nokkurt samstarf hafi verið milli Landmannahrepps og Holtahrepps um rekstur og nýtingu afréttarins og má nefna sem dæmi að vorið 1906 höfðu tvö sæluhús verið byggð á afréttinum. Annað þeirra, í Áfangagili, byggðu Landmenn einir en Holtamenn komu upp sæluhúsi í Laugunum.⁵

Upp úr aldamótunum 1900 fóru einstaklingar og félög að falast eftir fossum á hálendi landsins til að nýta þá til raforkuframleiðslu. Á næstu árum var sérstökum umboðsmönnum falið að selja eða leigja þá fossa í Þjórsá og Tungnaá sem hreppsfélög í Rangárvallasýslu og eigendur tiltekinna jarða töldu sig eiga tilkall til. Vatnsréttindi þessi voru að lokum framseld hlutafélaginu Titan eins og nánar er rakið í kafla 6.4.3.

Landsstjórnin gerði fyrirvara um sölu þessara og fleiri vatnsréttinda 3. apríl 1918 þegar svohljóðandi símskeyti var sent til allra sýslumanna landsins:

Fossnefndin hefir skýrt Stjórnun frá því, að hún hafi komist að þeirri niðurstöðu, að vatnsrjettindi sjeu ótvírætt almenningseign, þó að einstakir menn einn eða fleiri eigi beitirjett þar, og telur nefndin alla þá sölusamninga ólögmeata, sem hreppsfjelög, er eiga afrjett í óbyggðum, kynnu að hafa gjört um rjettindi, er þau telja sig eiga til vatns og vatnsafls í afrjettum sínum. Samkvæmt þessu skal yður hérmeð

1 Skjal nr. 4 (50).

2 H 1989 1022.

3 *Sunnlenskar byggðir*. 5. b. *Rangárþing vestan Eystri-Rangár*. Búnaðarsamband Suðurlands 1987. S. 203.

4 Skjal nr. 4 (51).

5 Skjal nr. 4 (28).

tjád til leiðbeiningar og birtingar fyrir sýslunefndinni (unum) í umdæmi yðar, að landstjórnin vegna landssjóðsins gjörir tilkall til allra vatnsrjettinda á afrjettum, þar sem tveir eða fleiri eiga eða hafa átt saman sumarheit og geldfjárhöfn.¹

Eins og áður hefur komið fram gerðu hreppsnefndir Ása-, Holta- og Landmannahrepps með sér samkomulag í nóvember 1892 um að Holtahreppur skyldi eiga upprekstur á Landmannaafrétt en Ásahreppur á Holtamannaafrétt. Slikar samþykktir eða reglur um nýtingu afréttanna höfðu áður verið gerðar milli þessara hreppa, og giltu þær um mislangan tíma hverju sinni. Hreppsnefnd Holtahrepps taldi sig vanhaldna af þessu samkomulagi og vildi fá því breytt. Samkvæmt skýrslu sem Eyjólfur Guðmundsson, bóndi í Hvammi á Landi, tók saman átti hreppsnefnd Holtahrepps frumkvæði að því að boða hreppana til fundar að Marteinstungu 8. maí 1911 „til að ræða um fundarsamþykktina frá 1892 um fyrirkomulag á upprekstri til afrétta og notkun afrétta hlutaðeigandi hreppa framvegis“.² Að sögn Eyjólfss létu ýmsir fundarmenn, einkum úr Ásahreppi, í ljós þá skoðun að Holtamenn „ættu“ Landmannaafrétt með Landmönnum en Ásahreppur Holtamannaafrétt. Hreppsnefnd Landmannahrepps hefði mótmælt þessari afstöðu og talið Landmannaafrétt eftir sem áður eign Landmannahrepps. Um það var síðan deilt hvort Holtamenn hefðu á fundinum sagt upp áður nefndum samningi frá Skammbeinsstöðum 29. nóvember 1892.³ Nokkru áður en fundurinn að Marteinstungu var haldinn, 27. mars 1911, undirrituðu oddvitar Rangárvallahrepps og Landmannahrepps samning þess efnis að jarðirnar Selsund, Haukadalur og Svínhagi í Rangárvallahreppi gætu ekki lengur átt upprekstur á Landmannaafrétt en ábúendum Næfurholts væri eftir sem áður skylt að reka á afréttinn og gegna þar fjallskilum.⁴

Ágreiningur um nýtingu Landmannaafréttar færðist í aukana eftir að eldgos hófst í Lambaskarði og Krókagiljum vorið 1913. Tveir menn voru sendir í rannsóknarleiðangur til að kanna áhrif náttúruhamfaranna og kom þá í ljós að Landmannaafréttur hafði spillst mjög af hraunflóði, vikri og öskufalli. Var það samdóma álit þeirra að ekki mætti að sinni reka meira fé í afréttinn en helming þess fjár er undanfarið hefði þangað farið. Fundur var haldinn um málið í þinghúsi Landmannahrepps að Skarði 30. júní 1913 og þótti tvennt koma til greina í þessum vanda. Annaðhvort að Landmenn rýmdu fyrir Holtamönnum og reyndu sjálfir að leita til annarra hreppaafréttar eða að bann yrði lagt á upprekstur Holtamanna í afréttinn. Samþykkt var áskorun til hreppsnefndarinnar um að gefa út slíkt bann og fylgja því eftir við hreppsnefnd Holtahrepps.⁵ Í bréfi sem hreppsnefnd Landmannahrepps ritaði hreppsnefnd Holtahrepps sama dag segir m.a.:

Hreppsnefndin í Landmannahreppi getur ekki fundið, að það væri réttlátt, að hreppsbúar Landmannahrepps, eigendur afréttarinnar, væru neyddir til að rýma burt af sínum eigin afrétti fyrir utanhreppsmönnum. Hins vegar vill hreppsnefnd Landmannahrepps sýna þá tilhliðrun að leyfa eftirtöldum bæjum upprekstur á Landmannaafrétt: 1. Skammbeinsstaðir, 2. Guttormshagi, 3. Ketilsstaðir, 4. Hagi, 5. Kaldárholt, 6. Saurbær, 7. Stúfholt, 8. Akbraut, 9. Lækur. ...⁶ Teljum við líklegt, að það, sem þá kynni að vanta á, að Holtahreppur hefði nægilegt upprekstrarland, kæmist vel fyrir á Holtamannaafrétti, sem Holtamenn með réttu telja sig eiga.⁷

1 Skjal nr. 4 (66).

2 Skýrsluna undirritaði Eyjólfur Guðmundsson 6. júlí 1913 (skjal nr. 4 (31)).

3 Sbr. skjal nr. 4 (38).

4 Skjal nr. 2 (10). Jarðir þessar höfðu átt upprekstur á Landmannaafrétt a.m.k. frá því að fyrnefnt samkomulag um afréttinn var gert 1783.

5 Skjal nr. 4 (29).

6 Hér næst stendur en yfirstríkað: „Enn fremur vill hreppsnefnd Landmannahrepps veita þá tilslökun að leyfa hreppsbúum Holtahrepps upprekstur á þann part afréttarinnar, sem liggur fyrir innan Tungnaá, á svonefnd Örafí, sem árlega hafa verið söfnuð héðan.“

7 Skjal nr. 4 (30).

Banni þessu var síðan fylgt eftir um haustið enda munu nokkrir bændur í Holtahreppi hafa rekið á Landmannaafrétt eins og áður.¹ Oddviti Holtahrepps svaraði þessu bréfi 12. janúar 1914, mótmælti banninu og sagði skemmdir á afréttinum hafa ráðið því að ekki hefðu fleiri bændur í hreppnum rekið fé á afrétt á liðnu sumri.²

Um þetta leyti höfðaði Holtahreppur mál gegn Ásahreppi til að fá sér dæmdan eignarrétt á Holtamannaafrétti. Fyrir sáttanefnd krafðist Holtahreppur þess að Ásahreppur viðurkenndi Holtahrepp sem meðeiganda eða sameiganda að Holtamannaafrétti og ætti því allar nýttar afréttarins að rétttri tiltölu við hundradatal ábýlisjarða beggja hreppanna. Ásahreppur krafðist sýknu fyrir sitt leyti og jafnframt dóms um að hann væri einn eigandi afréttarins með þeim rökum að hann hefði hreppt eignarrétt yfir Holtamannaafrétti eftir fundinn á Skammbeinsstöðum í samræmi við bréf landshöfðingja.³ Í forsendum dómsins er vísað til þess þegar Holtamannahreppi var skipt í tvö hreppsfélög, Holtahrepp og Ásahrepp, og síðan segir:

Fram að þessum tíma tilheyrðu Holtamannahreppi óskiptum og nágrannahreppnum, Landmannahreppi, tveir afréttir, nefnil. fyrnefndur Holtamannaafréttur og svo nefndur Landmannaafréttur. Töldust hreppar þessir tveir eiga báða afréttina í félagi, eins og báðir aðiljar þessa máls hafa viðurkennt.

En er skipting Holtamannahrepps hafði farið fram, urðu sameigendur afréttanna eðlilega þrír en eigi tveir eins og áður hafði verið.⁴

Dómendur töldu út frá þessu að krafa stefnanda væri of víðtæk og hefði Landmannahreppur þurft að vera meðaðili hans að málinu. Ekki var heldur fallist á kröfu Ásahrepps því að eignaskiptin milli Ásahrepps og Holtahrepps „gátu eigi náð til Holtamanna afréttar, því hann tilheyrði einnig Landmannahreppi“. Báðir málsaðilar hefðu gert þá yfirsjón að leita ekki úrskurðar sýslunefndar því að það væri hún sem ætti að ákveða um skipti afréttanna. Málinu var að svo búnu vísað frá dómi ex officio 24. mars 1914.⁵

Ásahreppi var skipt í tvö hreppsfélög samkvæmt bréfi atvinnu- og samgöngumálaráðuneytisins 13. janúar 1936. Skiptingin var ákveðin þannig: Kálfholtskirkjusókn með Veteifsholtshverfi skyldi verða hreppur sér og nefnast Ásahreppur en Háþéjarkirkjusókn með Bjóluhverfi, Ægissíðu og Rangá verða hinn hreppurinn og nefnast Djúpárhreppur. Afréttur Ásahrepps varð sameign hinna nýju hreppa og skiptist fjallskilakostnaður þannig að Ásahreppur skyldi bera $\frac{4}{7}$ hluta en Djúpárhreppur $\frac{3}{7}$ hluta.⁶

Í sveitarsjóðsreikningum Landmannahrepps 1918-1919, 1925-1926, 1926-1927, 1934, 1936 og 1937 er fært til tekna upprekstrargjald (eða „afréttartillag“) Holtahrepps. Greiðsla fyrir veiðileyfi í Veiðivötnum er skráð á árunum 1925-1926, 1926-1927, 1934 og 1936.⁷

Þrátt fyrir ágreining um eignarhald og nýtingu afréttanna var nokkur samvinna milli hreppanna þriggja, þ.e. Ásahrepps, Holtahrepps og Landmannahrepps, um afréttarmál. Fulltrúar þeirra samþykktu t.d. á fundi 4. febrúar 1926 að taka höndum saman um að hlaða gerði í Réttanesi í kringum söfn hreppanna af afréttunum. Skyldi kostnaðinum jafnað þannig niður milli hreppanna að helmingur væri lagður á eftir sauðfjárfjölda síðastliðið ár en hinn helmingurinn færi eftir hundradatali jarðeigna í hreppunum.⁸ Á fundi 12. ágúst 1928 komu fulltrúar Holtahrepps og Landmannahrepps

1 Sbr. bréf Eyjólfss Guðmundssonar í Hvammi til hreppsnefndar Holtahrepps 18. nóvember 1913 (skjal nr. 4 (32)).

2 Skjal nr. 4 (33).

3 Skjal nr. 4 (34).

4 Skjal nr. 4 (34).

5 Skjal nr. 4 (34).

6 Skjal nr. 5 (1).

7 Skjal nr. 4 (36).

8 Skjal nr. 4 (36).

sér saman um að skipta tillögum hreppanna á þá leið að $\frac{2}{3}$ kostnaðar færi eftir sauðfjáreign þeirra en $\frac{1}{3}$ eftir hundraðatali jarða samkvæmt jarðamatsbók. Einnig var ákveðið að 58 menn skyldu fara til smölunar í allar þrjár leitir, 29 menn úr hvorum hreppi.¹

Ágreiningur milli Landmannahrepps og Holtahrepps braust fram að nýju, ekki sist eftir að hreppstjóri Landmannahrepps, fyrir hönd hreppsnefndarinnar, gerði samning við oddvita Rangárvallahrepps til næstu fimm ára um helmingaskipti milli hreppanna á andvirði því sem fást kynni fyrir hrafntinnu o.fl. er tekin væri í svonefndum Reykjadalum á afréttamörkum hreppanna.² Í fundargerðabók Landmannahrepps 12. september 1935 kemur fram að oddviti Holtahrepps hafi ritað bréf, dags. 9. sama mánaðar, þar sem hann hafi gert þá kröfu að hreppurinn verði talinn meðeigandi Landmanna- og Rangárvallahrepps að hrafntinnu þeirri sem fundist hafi og fyrirfundist á afréttum og smalaleiðum þessara þriggja hreppa. Viðhorfi Landmannahrepps er lýst svo í áðurnefndri fundargerðabók:

Hreppsnefnd Landmanna undrast mjög þessa kröfu oddvita Holtahrepps, þar sem honum engu síður en hreppsnefndinni hér, hlýtur að vera kunnugt, að um eignarrétt að Landmannaafrétti hefur enginn ágreiningur risið fyr eða síðar, svo kunnugt sé, nefnilega að hann sé óskert eign Landmannahrepps með grasi, grjóti, og öðrum verðmætum, er þar kunna að finnast, innan þeirra landamerkja, er samþykkt hafa verið af hreppsnefnd Holtamannahrepps og þinglesin á Þjóðólfsagaþingi 17. maí 1890, án nokkurra athugasemda eða mótmæla. Hitt er jafn kunnugt, að ágreiningur hefur verið öðru hvoru um það, að hve miklu leyti Landmönnum væri bagalaust, að leyfa Holtamönnum upprekstur á afrétt sinn. Lengi vel var það að eins nokkur hluti Holtamannahrepps, sem hafði upprekstrarleyfi á Landmannaafrétt, en Landmenn fengu fyrir það, og notuðu, upprekstur stóðhrossa á Þóristungur á Holtamannaafrétti, og jafnvel ráku eitthvað af sauðfé á hann líka. En eftir fjárfellinn mikla 1882, breyttist þetta svo, að fátt eða ekkert fé var til að reka á afrétt nokkur ár, að minnsta kosti úr Landmannahreppi að Landmenn hættu því að nota upprekstur, sem áður er nefndur, á Holtamanna afrétti, en urðu þó að bera einn þriðja ($\frac{1}{3}$) kostnaðar af bátum við Tungnaá, sem var all tilfinnanlegur skattur þá fyrir svo fátæka sveit, og orsakaði, m.fl. mikla óánægju milli hreppanna. Loks rak að því, að hreppsnefndir hinna þriggja hreppa: Ása- Holta- og Landmanna, áttu fund með sér að Skammbeinsstöðum 29. nóv. 1892. (Þá hafði hinum forna Holtamannahreppi verið skipt í tvo hreppa.)

Á þessum fundi samþykktu hreppsnefndir Ása- og Holtahreppa, fyrir sitt leyti, að Holtahreppur skyldi eiga upprekstur á Landmannaafrétt. Hreppsnefnd Landmannahrepps samþykkti þetta ekki; en sá sér ekki fært að mótmæla því eins og á stóð um fénaðarfæð í sveitinni, og það því síður, sem móti komu þau hlunnindi, að Landmenn losnuðu þá við bátakostnað og viðhald við Tungná, og fengu enn fremur í sinn sjód andvirði alls óskilafjár, sem fyrir kæmi í Landréttum, nema norðan lamba; en af andvirði þess fjár hafði Landmannahreppur fram að þessu fengið $\frac{1}{3}$ hluta. Þá var líka gerð sú bót í máli, að Holtahreppur legði árlega til Landmannahrepps 50 krónur til refaveiða á Landmannaafrétti. Þetta allt mætti vera svo vel kunnugt, að óþarfi sé að endurtaka það, en er aðeins gert vegna framanritaðs tilefnis. Enn fremur er það kunnugt, að hreppsnefnd Landmannahrepps hefur jafnan litið svo á, og ekki farið dult með, að kæmi það fyrir, að Landmannaafréttur gengi svo af sér, að ekki þætti fært að reka á hann fé af öllu því svæði sem nú er, þá yrðu Holtamenn að rýma, að meir eða minna leyti fyrir eigendum afréttarins, Landmönnum.

Hreppsnefnd Holtahrepps hefur beint og óbeint viðurkennt þetta, t.d. á síðasta sameiginlegum fundi um þetta mál að Skarði, 18. maí 1914, þar sem mættir voru allir hreppsnefndarmenn úr Landmanna- og Holtahreppi nema einn (úr Holtahreppi). Í fundargerð, sem þar var samþykkt í einu hljóði, stendur

1 Skjal nr. 4 (36).

2 Skjal nr. 4 (36).

meðal annars: „Í sambandi við þetta kom báðum hreppsnefndunum saman um, að Landmannaafréttur væri nú svo af sér genginn, vegna eldgosanna síðastl. vor, (1913), að ómögulegt sýnist vera, að hann geti borið álíka fjártölu og undanfarið hefur verið á hann rekin. Hreppsnefndunum kom því eindregið saman um, að nauðsyn beri til þess, fyrir hreppsnefnd Holtahrepps, að halda tafarlaust áfram máli sínu á hendur Ásahreppi um eignar og upprekstrarétt Holtamanna á Holtamannaafrétti.“¹

Í framhaldi af þessari ályktun kvaðst hreppsnefnd Landmannahrepps vænta þess að hreppsnefnd Holtahrepps færi eftir fögetabanni því sem út hefði verið gefið viðvíkjandi hrafntinnutöku í Reykjadölum á Landmanna- og Rangárvallaafrétti. Jafnframt var samþykkt að ganga að samningstilboði þriggja manna, Sigurðar Jónssonar bílstjóra og menntaskólakennaranna Valdemars Sveinbjörnssonar og Einars Magnússonar, um að greiða Land- og Rangárvallahreppi 20 kr. fyrir hvert tonn af hrafntinnu eða öðrum verðmætum bergtegundum sem kynnu að finnast í afréttarlöndum þessara hreppa næstu fimm ár og aldrei minna en 400 kr. árlega nefndan tíma. Skyldu þeir á því tímabili hafa einkaleyfi á námuvinnslunni.² Í reikningum Landmannahrepps fyrir árið 1937 kemur fram að hreppurinn hafði þá nokkrar tekjur af hrafntinnu.³

Veturinn 1942-1943 kom upp garnaveiki í sauðfé austan Þjórsár, og var þá sett upp varnargirðing frá sjó, austan Hólsár og Rangár ytri, í girðingu sem var milli Rangár og Þjórsár á mörkum Landmannaafréttar og Landsveitar. Sauðfjárbændum í Landmanna- og Holtahreppi, sem þá nýttu sameiginlega Landmannaafrétt, var þá bannað að reka fé á fjall en urðu engu að síður að smala afréttinn, lögum samkvæmt, og sjá þar um refaveiðar. Þangað mun þá einkum hafa leitað fé Rangvellinga og Skaftfellinga. Af þessu hlaust nokkur kostnaður sem Landmenn og Holtamenn vildu ekki við una, eins og fram kemur í fundargerð Holtahrepps 22. febrúar 1945, og óskuðu þeir eftir því við sýslumann að smölun og refaveiðum yrði létt af hreppunum á meðan bændum í þeim væri meinað að reka sauðfé sitt á hann.⁴

Í Lögbirtingarblaðinu 10. mars 1947 birtist tilkynning frá sýslumanninum í Rangárvallasýslu, Birni Björnssyni, um veiðirétt í Veiðivötnum (Fiskivötnum). Af því tilefni gaf oddviti Holtahrepps frá sér tilkynningu þar sem segir að búendur í Holtahreppi geri kröfu um veiðirétt í þessum vötnum í réttu hlutfalli við aðrar sveitir sem þar eigi veiðirétt. Kröfuna byggðu þeir á eftirtöldum forsendum: Í fyrsta lagi er vísað til dóms að Ytri-Völlum árið 1467. Hér mun trúlega átt við dóminn að Skarði á Landi 25. júní 1476 sem áður hefur verið gerð nokkur skil. Í öðru lagi var því haldið fram að búendur í Holtahreppi vissu ekki annað en að frá árinu 1467 (1476?) til 29. nóvember 1892 (sbr. fundinn að Skammbeinsstöðum sem fyrr er getið) hefðu bæði Holtamannaafréttur og Landmannaafréttur verið taldir sameiginleg eign sveitanna milli Þjórsár og Rangár ytri milli fjalls og fjöru enda notaðir af búendum þessara sveita til upprekstra og annarra afnota. Í þriðja lagi var minnt á að Holtamannahreppi hinum forna hefði verið skipt í tvö sveitarfélög, Holta- og Ásahrepp, árið 1892, og hefðu síðan allar þrjár hreppsnefndirnar átt með sér fund að Skammbeinsstöðum um það hvernig upprekstri, smölun og refaveiðum á afréttinum væri haganlegast fyrir komið. Loks var því haldið fram að Holtamenn hefðu um „tæpan síðasta áratug“ stundað óátalið veiðiskap vor og haust í vötnunum á Landmannaafrétti.⁵ Af ágreiningi þessum spruttu málaferli sem lyktaði með dómi Hæstaréttar 25. febrúar 1955 (Landmannaafréttardómur fyrri).⁶ Þar komst Hæstiréttur að þeirri niðurstöðu að hreppsnefndir Holtahrepps og Landmannahrepps f.h. hreppanna og hreppsnefnd Rangárvallahrepps f.h. eigenda og ábúenda jarðanna Næfurholts og Hóla hefðu ekki leitt sönnur að því að

1 Skjal nr. 4 (37). Seinni tilvitnunarkerki eru ekki sýnd í uppskrift en hljóta að eiga koma hér.

2 Skjal nr. 4 (37).

3 Skjal nr. 4 (36).

4 Skjal nr. 4 (36).

5 Skjal nr. 4 (39). Sbr. skjal nr. 2 (28).

6 H 1955 108.

hreppsfélögin hefðu öðlast eignarrétt að afréttinum. Í janúar 1975 fór fjármálaráðherra f.h. ríkissjóðs þess á leit við sýslumanninn í Rangárvallasýslu að gefin yrði út eignardómsstefna með heimild í 220. gr. laga nr. 85/1936 til að fá staðfest með dómi að ríkissjóður ætti beinan eignarrétt að Landmannaafrétti. Fyrirnefnd hreppsfélög kröfðust þess að málinu yrði vísað frá og féllst héraðsdómur á það með dómi 20. apríl 1976. Þeim dómi hratt Hæstiréttur með dómi 25. janúar 1977. Eignardómskröfu ríkisins var síðar áfrýjað til Hæstaréttar sem kvað upp þann dóm 28. desember 1981 að ríkið hefði hvorki fært fram fullnægjandi röksemdir né gögn fyrir því að það hefði öðlast eignarrétt að Landmannaafrétti.¹

Fjallskil á Landmannaafrétti hafa tekið nokkrum breytingum á síðari árum. Öll lögbýli í gömlu Landsveit og Holtum eiga upprekstur á afréttinn auk tveggja bæja efst á Rangárvöllum, þ.e. Hóla og Næfurholts, en nú munu ábúendur 12-15 bæja nýta afréttinn. Ekki er lengur rekið á afrétt heldur er féð flutt þangað á bílum frá 12.-20. júlí og látið vera þar um tvo mánuði.² Venja er að halda á fjall í smölun föstudaginn í 22. viku sumars. Fjallmenn skiptast í tvo leitarflokka. Annar fer í Landmannalaugar og eru það alltaf Holtamenn en úr Landsveit og frá Næfurholti og Hólum er farið að Landmannahelli. Frá þeim stöðum er afrétturinn síðan smalaður. Hellismenn byrja að smala Kringluna og nágrennið en þeir sem eru í Laugum fara inn í Jökulgil og Kýlinga. Einnig voru Hraunin svokölluðu smöluð þangað til sett var þar upp landgræðslugirðing um 1970. Eftir það hefur Landgræðslan séð um smölun þar. Fé mun aldrei hafa verið rekið inn á Öraefin (svæðið fyrir innan Tungnaá og inn í Jökulheima)³ en leitarflokkar fara þar engu að síður.⁴ Áður var allt féð rekið til byggða í Landréttir í Réttanesi en þær voru sameiginlegar öllum hreppnum, þ.e. Landmannahreppi, Holtahreppi, Ásahreppi og Djúpárhreppi. Gos í Heklu, einkum árið 1980, hafa valdið skemmdum á afréttinum og orðið til þess að Landréttir lögðust af. Eftir það hefur verið réttað í Áfangagili. Ekki smala aðrir Landmannahrepp en Holta- og Landmenn. Ása- og Djúpárhreppsmenn smala hins vegar Holtamannaafrétt.⁵

Nokkur nýting og starfsemi hefur verið á afréttinum önnur en beitin. Áður hefur verið minnst á veiði í vötnum og hrafntinnutekju. Skógartekja var áður í Klofey og jarðhiti er mikill á afréttinum en hann hefur lítið verið nýttur nema í Landmannalaugum.

Á fundi hreppsnefndar Holta- og Landmannahrepps 10. júní 1970 var samþykkt með öllum greiddum atkvæðum samningur sem oddvitar hreppanna og landgræðslustjóri höfðu lagt fram. Þar er lýst yfir að Landgræðsla ríkisins áformi að reisa girðingu á Landmannaafrétti þetta sama ár og skyldi hún ná yfir svæði sem tilgreint er í samningnum. Síðar í samningnum segir:

Þegar landið hefir verið grætt upp að mestu eða öllu leiti eða fært þykir að nytja landið að skaðlausu, verða nytjar þess eign viðkomandi hreppa, en hvenær landið telst beitarhæft skal skoðað af landgræðslustjóra í samráði við jarðræktarráðunaut Búnaðarsambands Suðurlands og Gróðurverndarnefnd Rangárvallasýslu.

Tryggðar verði allar lögmætær tekjur hreppanna af allri starfsemi, sem fram kunna að fara innan girðingarinnar.

1 H 1981 1584.

2 Í sambandi við upprekstur ber að hafa samráð við gróðurverndarnefnd og Landgræðslu ríkisins, sbr. 5. og 8. gr. fjallskilareglugerðar nr. 157/1990 (skjal nr. 4 (14)). Hér á eftir er stuðst við frásögn Kristins Guðnasonar, bónda að Skarði, við skýrslutökur í máli nr. 2/2003.

3 Að sögn Valtýs Valtýssonar, oddvita Rangárfings ytra, er Veiðivatnasvæðið iðulega nefnt Öraefin en veiðimenn kalli það gjarnan Suðurafrétt (skjal nr. 9 (5)).

4 Sbr. einnig frásögn Valtýs Valtýssonar við áðurnefndar skýrslutökur.

5 Sbr. einnig *Göngur og réttir*. 1. b. Bragi Sigurjónsson bjó til prentunar. Önnur prentun aukin og endurbætt. Akureyri 1983. S. 293-299. *Sunnlenskar bygðir* 5, s. 140-147.

Heimilt er Landgræðslunni á hvaða tíma sem er að láta land þetta ganga til viðkomandi hreppa.

Viðkomandi hreppar afsala sér ekki veiðiréttinum né öðrum nytjum afréttarlandsins meðan á uppgræðslu stendur að því leiti, sem rekstur uppgræðslunnar leyfir.¹

Þegar iðnaðarráðuneytið birti auglýsingu í Lögbirtingablaðinu 22. desember 1972 um að Landsvirkjun hefði sótt um leyfi til að reisa raforkuver í Tungnaá við Sigöldu tilkynntu fulltrúar Holtahrepps og Landmannahrepps með bréfi til ráðuneytisins að þeir áskildu sér

allan rétt til hverskonar bóta á hverju því tjóni á eignum, rekstri, verðfalli á eignunum og hverskonar öðrum hagsmunum í sambandi við Sigölduvirkjun og hverskonar framkvæmdir í sambandi við hana svo og til bóta vegna hvers þess tjóns, er þeir kunna að hljóta vegna byggingar Sigölduvirkjunar, þar með talið andvirði landa og vatna, tjón á veiði og hverskonar nýtingu vatns eða vatna á afréttum Holtamannahrepps og Landmannahrepps í nútíð og framtíð.²

Sams konar yfirlýsing kom frá fulltrúum Ásahrepps og Djúpárhrepps.³ Í framhaldi af þessu var gerður samningur milli Landsvirkjunar annars vegar og þessara fjögurra hreppa hins vegar um umhverfismál og bætur fyrir skerðingu hagsmuna á Holtamannaafrétti og Landmannaafrétti. Samningurinn var undirritaður 24. júlí 1981. Í 6. gr. samningsins segir orðrétt:

Landsvirkjun skuldbindur sig hér með til að greiða hreppunum bætur vegna alls tjóns af hvaða tagi sem þeir hafa orðið fyrir til þessa vegna byggingar og reksturs Búrfellsvirkjunar, Þórisvatnsmiðlunar, Sigölduvirkjunar, Hrauneyjafossvirkjunar og annarra framkvæmda og aðgerða á vegum Landsvirkjunar á afréttum hreppanna. Skulu bætur þessar nema 3.0 milljónum króna sem greiðast í eitt skipti fyrir öll. Jafnframt skuldbindur Landsvirkjun sig til að greiða hreppunum framvegis ákveðnar bætur fyrir hvern hektara beitarlands, sem fer undir vatn eða spillist á annan hátt vegna miðlana, vatnaveitna og annarra virkjanaframkvæmda á afréttum hreppanna eftir því sem í hlutaðeigandi aðgerðir verður ráðist í framtíðinni á vegum Landsvirkjunar á vatnasvæðum Þjórsár og Tungnaár í samræmi við mýnsturáætlun Verkfræðistofu Sigurðar Thoroddsen h.f. frá í október 1980.⁴

Í 14. gr. samningsins er tekið fram að aðilar séu sammála um að „á engan hátt [sé] tekin afstaða til ágreinings hreppanna annars vegar og ríkisins hins vegar um beinan eignarrétt á afréttum hreppanna eða hlunnindum innan afréttarmarka“. Jafnframt áskildu hrepparnir sér rétt til sérstakra bóta fyrir sand- og malartöku Landsvirkjunar á afréttum hreppanna í þágu virkjanaframkvæmda „en þó aðeins að svo miklu leyti sem hreppunum kann að verða dæmdur beinn eignarréttur að hlutaðeigandi námum“ (15. gr.). Hreppsnefndir Holtahrepps og Landmannahrepps virðast hafa túlkað samninginn þannig að bæturnar ættu að renna til hreppanna sjálfra en ekki þeirra sem upprekstur áttu á afréttinn.⁵

Á Landmannaafrétti hefur farið fram vikurnám og liggja fyrir nokkrir samningar um þá starfsemi. Með samningi 22. maí 1970 veitti iðnaðarráðuneytið fyrirtækinu Glit hf. heimild til leirtöku á Landmannaafrétti sunnan Tungnaá og austan Sigöldu fremri. Samningurinn var m.a. bundinn

1 Skjal nr. 5 (10).

2 Skjal nr. 5 (7).

3 Sbr. skjal nr. 4 (56) (greinargerð um samskipti Landsvirkjunar og oddvita Ásahrepps, Djúpárhrepps, Hólahrepps og Landmannahrepps).

4 Skjal nr. 5 (7).

5 Sbr. skjal nr. 5 (10) (úr fundargerð 7. maí 1984). Sbr. einnig skjal nr. 5 (9) (gerðardómssamningur um það hvernig skipta skyldi bótageiðslum Landsvirkjunar milli Holtahrepps og Landmannahrepps).

því skilyrði að vinnsla hæfist fyrir lok ársins.¹ Samningur þessi mun aldrei hafa komið til framkvæmda.²

Premur árum síðar, 31. mars 1973, gerðu oddvitar Landsveitar og Holtahrepps samning við Hörð Gunnarsson forstjóra um að hann fengi rétt til að vinna allan þann vikur sem nýtanlegur væri á landsvæði

sem markast að sunnan við girðingu milli Tröllkonuhlaups og í Ófærugil að ofan við girðingu úr Þjórsá í Sölvahraun, að vestan skal miðað við Þjórsá, en í austur nýtanlegt magn allt að Skjólkvíahrauni 1970, þó undan skilið Sauðafell.³

Samningurinn, sem skyldi gilda til 15 ára, var gerður með fyrirvara um samþykki hreppsnefnda.

Hinn 17. desember 1977 gerðu fulltrúar Djúparhrepps, Landmannahrepps, Rangárvallahrepps, Ásahrepps og Holtahrepps samning við Jarðefnaiðnað hf. um að fyrirtækið fengi „ótakmarkað leyfi til að leita að jarðefnum í landareignunum [þ.e. landareignum hreppanna] og framkvæma rannsóknir á þeim með hagnýtingu fyrir augum“. Í 1. gr. samningsins er gert ráð fyrir „að leyfinu verði fyrst og fremst beitt til könnunar á jarðefnum í þeim hluta landareignanna, er tilheyra vikursvæðunum út frá Heklu, en heimilt er þó einnig að nota það til leitar og rannsókna annars staðar í landareignunum, að höfðu samráði við landeigendur“. Í 8. gr. samningsins segir orðrétt:

Með samningi þessum er ekki tekin afstaða til þess, hvern rétt hver landeigenda eigi á Hekluvikursvæðunum eða annars á gildissvæði hans, né heldur þess, hvar borið yrði niður á svæðinu til vinnslu eða hagnýtingarstarfsemi og hver yrði aðild hinna einstöku landeigenda í sambandi við réttindaöflun hennar vegna.⁴

Undir samninginn rituðu, auk fulltrúa áðurnefndra hreppa og Jarðefnaiðnaðar hf., þáverandi landbúnaðarráðherra. Í viðauka af hálfu Landsveitar og Holtahrepps var gerður fyrirvari vegna samningsins sem áður hafði verið gerður við Hörð Gunnarsson. Hreppsnefndirnar litu svo á að sá samningur væri fallin úr gildi. Ef það reyndist ekki rétt og ekki tækist að fá viðurkenningu á því áskildu hrepparnir sér rétt til að takmarka réttindi Jarðefnaiðnaðar innan þess svæðis sem um getur í samningnum við Hörð Gunnarsson. Í viðauka landbúnaðarráðherra er tekið fram að samningurinn sé undirritaður af hálfu ríkissjóðs

sem eiganda eða tilkallshafa að landssvæðum í Rangárvallasýslu, er liggja utan landareigna einstakra jarða (almeningum, afréttarlöndum o.s.frv.), án þess að ábyrgð sé á því tekin gagnvart Jarðefnaiðnaði hf. hver eignarréttur ríkissjóðs eða tilkall að þessum landssvæðum sé í reynd, að því leyti sem það kann að vera véfengt af hálfu sveitarfélaga eða afréttarfélaga, sem telja til réttinda á þessum landssvæðum. Meðal annars er ekki tekin ábyrgð á úrslitum þess máls, sem nú er háð fyrir dómstólum í Rangárvallasýslu um eignarrétt að slíkum svæðum, og er það í samræmi við ákvæði 8. gr. samningsins.⁵

Enn fremur liggur fyrir samningur sem fjármálaráðherra, iðnaðarráðherra og landbúnaðarráðherra (leigusali) gerðu við Jarðefnaiðnað h.f. 27. júní 1984.⁶ Í 4. gr. samningsins er kveðið á um efnistökgjald, 1,13 vestur-þýsk mörk fyrir hvern rúmmetra af vikri, og skyldi greiðslustaður þess

1 Skjal nr. 4 (59).

2 Skjöl nr. 4 (60 og 61).

3 Skjal nr. 4 (62).

4 Skjal nr. 4 (63).

5 Skjal nr. 4 (63).

6 Skjal nr. 5 (21).

vera hjá ríkisfóhirði. Hinn 2. ágúst 1996 undirrituðu sömu aðilar samning um breytingu á efnistökgjaldinu og sama dag gerðu Holta- og Landsveit annars vegar og Jarðefnaiðnaður hins vegar með sér svofelldan samning:

Jarðefnaiðnaður hf. skuldbindur sig til að greiða Holta- og Landsveit Rangárvallasýslu 0,565 DM (þýsk mörk) fyrir hvern útfluttan rúmmetra af vikri samkvæmt samningi félagsins við iðnaðar-, landbúnaðar- og fjármálaráðherra f.h. ríkissjóðs frá 27. júní 1984 um töku og vinnslu vikurs á vikursvæðunum á Landmannafrétti vestan Heklu.

Hluti af þessu gjaldi er framlag Jarðefnaiðnaðar sem heitið var til að greiða fyrir vegalagningu þjóðvegur nr. 26 (Landvegur) sbr. yfirlýsingu frá félaginu dagsettri 30. maí 1996.

Samningur þessi gildir frá 1. júní 1996 til 1. júlí 1998.¹

Þá er að nefna að nokkur hús í einkaeigu eru á afréttinum og eru greidd af þeim fasteignagjöld.² Í skrá yfir fasteignagjöld af eignum á Landmannafrétti 2003, undirritaðri af oddvita Rangárþings ytra, er eftirfarandi talið upp: Höll, Landmannalaugar, Veidifélag Landmannafréttar og Hálandsmiðstöðin.³ Fleiri fasteignir eru á afréttinum. Í skrá yfir helstu skála ferðamanna á Landmannafrétti eru þessir staðir nefndir: Hrafninnuskur (eigandi Ferðafélag Íslands), Landmannalaugar (eigandi Ferðafélag Íslands), Landmannahellir, tvö hús (eigandi Veidifélag Landmannafréttar o.fl.), Áfangagil (eigandi Holta- og Landsveit), Hrauneyjar (einkaeign), Veidivötn, 12 veiðihús (eigandi Veidifélag Landmannafréttar) og Þórisvatn, austurbotn. Þar eru fjögur hús í eigu Veidifélags Holtamannafréttar en þau eru ekki nýtt til almennrar gistingar.⁴

6. NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR

6.1. Inngangur

Í úrskurðum óbyggðanefndar á fyrsta landsvæðinu, sem tekið var til meðferðar, málum nr. 1-7/2000, er í kaflanum „Almennar niðurstöður óbyggðanefndar“ gerð grein fyrir athugunum og niðurstöðum um nokkrar staðreyndir og lagaatriði sem almenna þýðingu geta haft við úrlausn þeirra mála sem undir nefndina heyra. Í úrskurðum óbyggðanefndar á næsta landsvæði, sem tekið var til meðferðar, er í kaflanum „Viðauki við almennar niðurstöður óbyggðanefndar“ aukið við þessa umfjöllun og nokkrum nýjum atriðum bætt við, sjá mál nr. 1-5/2001. Framangreindir tveir kaflar hafa nú verið felldir saman, með lítills háttar breytingum, og fylgja í viðauka með úrskurði þessum.

Þannig er gefið yfirlit um gróðurfar á Íslandi við landnám og þær breytingar sem á því hafa orðið síðan. Einnig er fjallað um landnám, hefð og lög sem stofnunarhætti eignarréttinda. Gerð er grein fyrir flokkun lands í jarðir, almenninga og *afrétti* og eignarréttarlegri þýðingu þessara hugtaka. Hugað er sérstaklega að ákveðnum tilvikum sem virðast á mörkum framangreindra flokka sem og eignarhaldi á og undir jöklum og mörk við jökul eða á. Þá er fjallað um það hvort og þá hvaða vísbendingar um eignarréttarlega stöðu lands megi draga af fyrirkomulagi fjallskila og tilvist ítaka til lands eða sjávar, hvaða réttur felist í fjörueign og hver séu merki sjávarjarða til hafins. Því næst er fjallað um efni og gildi þeirra heimilda sem helst fjalla um eignarréttindi fyrir á tímum. Í því

1 Skjal nr. 5 (22). Sbr. skjöl nr. 5 (23) og 5 (6) (greiðslur fyrir vikurnám vegna Landvegur árin 1996 og 1997, staðfestar af oddvita Rangárþings ytra, samtals 2.335.960 kr.).

2 Valtýr Valtýsson við áðurnefndar skýrslutökur.

3 Skjal nr. 5 (5).

4 Skjal nr. 4 (65).

sambandi er gerð sérstök grein fyrir jarðamötum og jarðabókum, máldögum og vísitásium, lögfestum, jarðabréfum og landamerkjabréfum, afsals- og veðmálabókum. Loks eru dregnar saman meginniðurstöður um þau atriði sem að framan hafa verið rakin.

Þá hefur óbyggðanefnd við úrlausn sína litið til og tekið mið af niðurstöðum Hæstaréttar í fyrstu dómum réttarins í Þjóðlendumálum, varðandi úrskurð óbyggðanefndar í máli nr. 4/2000, Biskupstungnaafréttur og efstu lönd í Biskupstungnahreppi. Dómar þessir voru kveðnir upp 21. október 2004 í málum nr. 47 og 48/2004.

Í þeim köflum, sem hér fara á eftir, verður gerð grein fyrir þeim sérstöku forsendum sem úrskurður óbyggðanefndar í máli þessu byggist á. Sú umfjöllun er í beinu samhengi við framangreindar almennar niðurstöður óbyggðanefndar á svæðum I og II og vísar til þeirra. Í upphafi verður fjallað um landnám á því svæði sem hér er til meðferðar og því næst koma niðurstöður óbyggðanefndar um eignarréttarlega stöðu Landmannaafreftar, þ. á m. réttindi Landsvirkjunar þar, og annarra landsvæða í Holta- og Landsveit. Loks verður fjallað um ákvörðun málskostnaðar.

6.2. Landnám

Í kafla 5.1 er rakið hvernig Landnámabók greinir frá landnámi á því svæði sem nefnist Landsveit. Um mögulegt nám þess landsvæðis, sem liggur til Landmannaafreftar, vísast til niðurstöðu Hæstaréttar í Landmannaafreftarmálum fyrra og síðara, H 1955 108 og H 1981 1584, þar sem því er hafnað að það hafi verið numið, sbr. kafla 6.3.4.

6.3. Landmannaafreftur

Hér verður fyrst fjallað um staðhætti og gróðurfar á Landmannaafrefti, því næst kröfur málsaðila, annarra en Landsvirkjunar, og sjónarmið þeirra og loks gerð grein fyrir niðurstöðum óbyggðanefndar. Um Landsvirkjun er fjallað í kafla 6.4.

6.3.1. Staðhættir og gróðurfar¹

Landsvæði það, sem nefnt hefur verið Landmannaafreftur, tilheyrir sunnanverðu miðhálandi Íslands.² Norðan Landmannaafreftar er Holtamannaafreftur, Skaftártunguafréttur er til austurs og Rangárvallafréttur (Laufaleitir) til suðurs. Vestan við hinn síðarnefnda taka við á suðurmörkum jarðirnar Næfurholt, í fyrrum Rangárvallahreppi, og Merkihvoll í fyrrum Landmannahreppi. Til vesturs, handan hreppa- og sýslumarka í Þjórsá, er Gnúpverjafréttur.

Landmannaafreftur er mest gróðurlaus fjöll, hraun og sandur.³ Á afreftinum er einnig fjöldi stöðuvatna, áa og lækja. Beitiöld svæðisins eru á skjólgóðum blettum í nágrenni vatns en annars staðar er mikið sandfok og uppblástur. Samkvæmt skilgreiningum náttúrufræðinnar er landi skipt í gróðurfarsleg hæðabelti; láglendisbelti frá sjávarmörkum að 100-150 m hæð, hlíðabelti að 300-400 m hæð og fjallbelti þar fyrir ofan. Eftir því sem hærra dregur verður landið tegundasnaðara, uppskeruminna og rýrara vegna verri veðurskilyrða. Landmannaafreftur er nánast allur í fjallbeltinu og umtalsverður hluti hans er ofan hæðarmarka samfellds gróðurs sem á þessum hluta miðhálandisins eru í 600-700 m hæð.

Tungnaá skiptir Landmannaafrefti í tvennt þar sem hún liggur frá austri til vesturs. Norðan og vestan árinna er Veidivatnasvæðið en sunnan hennar er syðri hluti afreftarins. Vestast á síðarnefndum hluta afreftarins stendur Valafell (764 m) upp úr mikilli hraunbreiðu sem teygir sig áfram aust-

1 Kafli 6.3.1. er byggður á skýrslu Ingva Þorsteinssonar, ráðgjafa óbyggðanefndar á sviði náttúrufræði, sbr. skjal nr. 7, útgefnum kortum Landmælinga Íslands, örnefnaskrá frá Örnefnastofnun Íslands, athugunum í vettvangsferð, sbr. kafla 4.4., og almennum uppsláttarritum svo sem árbókum Ferðafélags Íslands.

2 Eins og það er skilgreint í svæðisskipulagi fyrir miðhálandi Íslands 2015, dags. 10.5.1999.

3 Í skýrslu Ólafs Arnalds og fl., *Jarðvegsrof á Íslandi* (Rannsóknarstofnun landbúnaðarins og Landgræðsla ríkisins, 1997), segir að landsvæði þetta sé u.þ.b. 1175 km² að stærð.

ur með ánni. Valafell er nokkuð breið fjallsbunga og sunnan hennar er fjallið Hestalda (871 m). Flatlendi á afréttinum liggur tiltölulega hátt eða í um 300-600 m hæð yfir sjávarmáli.

Eftir því sem austar og sunnar dregur á þessum hluta afréttarins verður land hálandara og fjalllandara. Nokkrir tindar standa þar upp úr landslaginu og má nefna Hrafnabjörg (895 m), Herbjarnarfell (932 m) og Löðmund (1074 m). Um 6 km sunnan Löðmundar liggur Stórhöfði (1043 m) og um 2 km sunnar er Litlihöfði. Í suðausturhorni afréttarins er Torfajökull og á því svæði ris land hæst, eða í 1100-1200 m hæð. Meðal þeirra fjölda vatna, sem eru á suðurhluta afréttarins, mætti helst nefna Hrafnabjargarvatn (553 m), Herbjarnarfellsvatn (625 m), Eskihlíðarvatn (553 m) og Frostastaðavatn (572 m).

Norðan og vestan Tungnaár er svokallað Veiðivatnasvæði, í 600-950 m hæð yfir sjávarmáli. Vatnaöldur eru 11 km langur fjallgarður sem liggur í norðaustur-suðvestur. Hæsti tindur hans er Skyggfir (899 m) við Skyggisvatn (562 m). Vestan og norðan fjallgarðsins er hallalítill auðn norður úr og lítið um fjöll. Snjóöldufjöll liggja einnig í norðaustur-suðvestur. Sá fjallgarður er u.þ.b. 25 km að lengd og hæsti tindur í 935 m. Austan undir Snjóöldufjöllum rennur Tungnaá til suðurs. Fjöldi vatna og áa er á Veiðivatnasvæðinu, flest á milli hinna tveggja framangreindu fjallgarða. Má þar nefna Litlasjó (588 m), Grænavatn (582 m) og Snjóölduvatn (563 m).

Landmannaafréttur er á einu stærsta og virkasta eldgosasvæði landsins og í vestur- og suðvesturhluta hans eru goskerfi Heklu og Vatnafjalla, í austur- og suðausturhlutanum er Torfajökulskerfið, sem er stærsta jarðhitasvæði landsins og í norðausturhlutanum er Veiðivatnagossvæðið sem talið er ná inn í Torfajökulskerfið.

Gróðurþekja Landmannaafréttar hefur verið óstöðug og breytileg vegna gjóskufalls og sívirkrar svörfunar lausrar ösku og vikurs á yfirborði landsins og gróður afréttarins viðkvæmur vegna hæðar landsins. Gróðurfur einkennist af víðáttumiklum auðnum. Gróður er helst að finna þar sem er skýlt, grunnvatnsstaða há og snjóalög hylja jörð fram eftir vori. Mið- og austurhluti afréttarins er mikið úrkomusvæði og af þeim sökum og vegna þess hve landið stendur hátt eru þar oft langvarandi snjóalög og rýr mosa- og snjóeldagróður ríkjandi í gróðurfari. Samkvæmt skýrslu Rannsóknarstofnunar landbúnaðarins (1997) um jarðvegsrof á Íslandi flokkast landsvæði Landmannaafréttar á eftirfarandi hátt: 86% auðnir, 6% rýrt, 6% fremur rýrt og einungis 2% sem vel gróid land. Af þessu má sjá að afrétturinn er mjög gróðursnauður.¹

Áætlað hefur verið að um landnám hafi nokkuð samfelldur gróður þakið jafnlandi á svæðinu upp að 500-600 m hæð eða allt norður fyrir Litlasjó á Veiðivatnasvæðinu. Þar kemur einnig fram að grófluga megi áætla að um $\frac{3}{4}$ hlutar afréttarins, eða 800-900 km², hafi verið þaktir nokkuð samfelldum gróðri um landnám. Vegna eðlis berggrunnins hafi þar einkum verið um að ræða þurrlandisgróður. Eyðing jarðvegs og gróðurs hafi byrjað fljótlega eftir landnám og trúlega fyrst á hálendinu. Frá landnámi og fram á þennan dag hafi orðið gífurleg rýrnun og beint tap á jarðvegi og gróðri, bæði á hálendi og í byggð. Á láglandi hafi skógur fljótlega tekið að rýrna eftir að landið byggðist.

6.3.2. Kröfugerð aðila

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína þaðan sem Ófærugil rennur í Ytri-Rangá og vestur að Þjórsá, í stefnu á Búrfell þar sem það er hæst, sbr. kafla 3.1. Að öðru leyti liggur kröfulína íslenska ríkisins yfir landsvæði sem til meðferðar eru í öðrum málum á svæði 3 hjá óbyggðanefnd, vestan Heklu og Tindafjallajökuls, vestur og suður af Eyjafjallajökli og sunnan Mýrdalsjökuls. Landmannaafréttur liggur norðan þessara landsvæða og er því allur í þjóðlendu, miðað við þessa kröfugerð.

Á móti hefur sveitarfélagið Rangárþing ytra vegna sveitarfélagsins og fyrir hönd jarða í fyrrum

1 Ólafur Arnalds og fl. 1997. *Jarðvegsrof á Íslandi*. Rannsóknarstofnun landbúnaðarins og Landgræðsla ríkisins.

Holta- og Landsveit og jarðanna Næfurholts og Hóla í fyrrum Rangárvallahreppi, nú í Rangárþingi ytra, krafist beins eignarréttar að Landmannaafrétti öllum, sjá nánar í kafla 3.2.

Um kröfur Landsvirkjunar er fjallað í kafla 6.4. og vístast þangað.

6.3.3. Sjónarmið aðila

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1 (9), er byggt á því að grundvöllur beins eignarréttar að landi hafi í öndverðu verið nám og síðan áframhaldandi framsal á þeim eignarréttindum. Hvorki verði ráðið af Landnámu né öðrum heimildum að land norðan kröfulínu ríkisins hafi verið numið. Því verði að leggja til grundvallar að landið hafi verið tekið afnotatöku þannig að réttur til landsnytja grundvallist á langri venju.

Ríkið heldur því fram að frá öndverðu hafi landið skipst í jarðir og önnur lönd. Á þjóðveldisöld hafi risið byggð frjálsra bænda sem áttu bújarðir sínar, höfðu afnotarétt af afréttum og lögbundin umferðar- og afnotarétt af öðru landi. Á 11. öld hafi að mestu verið lokið skiptingu landsins í smærri og fleiri jarðir en það hafi haft í för með sér að fleiri hafi þurft á afréttum að halda þannig að leggja varð svæði undir afrétti. Ekki sé vitað nákvæmlega hvenær nám á landi hafi ekki lengur verið heimilt og bann lagt við frekari töku á landi undir afrétti en það hafi verið þegar á þjóðveldisöld.

Ríkið vísar til þess að eftir setningu þjóðlendulaga á árinu 1998 hafi Ísland skipst í þjóðlendir og eignarlönd. Af dómafordæmum Hæstaréttar, einkum dómum Hæstaréttar í Landmannaafréttardómum fyrri og síðari,¹ og þeim úrskurðum sem þegar hafi fallið hjá óbyggðanefnd, verði ráðið að land teljist þjóðlenda ef réttur til þess hefur í upphafi stofnast þannig að land hafi verið tekið sumarbeitar fyrir búpening og ef til vill annarra takmarkaðra nota.

Samkvæmt því sem hér hefur verið rakið telur ríkið að almenn rök og samfelld réttarþróun allt til þjóðlendulaga leiði til þess að ríkið sé eigandi af því svæði sem mál þetta tekur til að virtum rétti afréttareigenda til upprekstrar og annarra lögbundinna hagnýtingarheimilda.

Af hálfu Rangárþings ytra vegna sveitarfélagsins og fyrir hönd jarða í fyrrum Holta- og Landsveit og jarðanna Næfurholts og Hóla í fyrrum Rangárvallahreppi, sbr. einkum skjöl nr. 5 og 5 (4), er því haldið fram að Landmannaafréttur hafi verið undirorpinn fullkomnum eignarrétti allt frá landnámsöld. Landið hafi upphaflega verið numið og hagnýtt allar götur síðan af íbúum í Holta- og Landsveit. Þannig hafi afrétturinn verið bundinn einkaeignarrétti sem ekki hafi fallið niður. Engu breyti í þessu tilliti þótt ekki séu fyrir hendi glöggar heimildir um landnám og mörk þeirra í einstökum tilvikum enda hafi markmiðið með ritun Landnámu ekki verið að lýsa landamerkjum. Þvert á móti verði að líta til þess að heimildir séu fyrir því að Landsveitin öll og þar með talinn Landmannaafréttur hafi verið gróinn og vel nýtanlegur en merki um byggð hafi nýlega fundist ofarlega í Merkurhrauni. Landsvæðið hafi því verið byggilegra fyrr á öldum en í dag eftir uppblástur og gjóskufall. Þá sé því hafnað að rétthafar yfir afréttinum verði að geta rakið eignarheimildir sem fylgt hafi jörðum þeirra frá ómunatíð. Þess í stað verði ríkið að sýna fram á að landið sé ekki undirorpið eignarrétti fyrir hefð og venjurétt.

Því er jafnframt haldið fram að sá skilningur ríkisins að afréttur geti ekki talist eignarland sé rangur. Hugtakið afréttur lýsi eingöngu notkun á landsvæði en segi ekkert til um eignarhald þess. Frá fornu fari hafi öll hlunnindi afréttarins verið nýtt eftir því sem lög og geta manna leyfði. Þessar heimildir til hagnýtingar landsins hafi verið á hendi landeigenda enda fari saman eignarréttur og heimild til hagnýtingar þar sem afrétturinn hafi einkaeignarréttarlega stöðu. Því sé ljóst að afrétturinn hafi ætíð verið undirorpinn eignarrétti líkt og önnur eignarlönd.

Þá séu fyrir hendi séu glöggar lýsingar á landamerkjum Landmannaafréttar sem lagðar hafi verið til grundvallar af dómstólum. Þessar lýsingar bendi til að allt land innan viðurkenndra landa-

1 H 1955 108 og H 1981 1584.

merkja sé eignarland og sá sem vilji hnekkja því beri sönnunarbyrðina. Það sem liggja fyrir um landnám sé einnig til stuðnings kröfum þeirra sem telji til réttar á svæðinu.

Loks er vísað til þess að dómstólar hafi ekki fram til þessa hafnað því að afréttir séu eign þeirra jarða sem hagnýtt hafi þá frá alda öðli til upprekstrar, veiða, nýtingu fjallagrasa, róta o.fl. Af dómi Hæstaréttar í Landmannaafréttarmáli verði ekki dregnar neinar ályktanir um þau réttindi jarða eða lögbýla til Landmannaafréttar sem hér sé krafist. Þeir hafi ekki átt þar aðild og því sé mótmælt að leiðbeiningar um þetta efni verði lesnar út úr dómi Hæstaréttar.

Um sjónarmið Landsvirkjunar er fjallað í kafla 6.4. og vísað þangað.

6.3.4. Niðurstaða óbyggðanefndar

Í kafla 5.2. hér að framan eru rakin þau gögn málsins sem fjalla um landsvæði það sem nefnt er Landmannaafréttur. Gögn þessi eru afrakstur af skjalaframlagningu málsaðila, skýrslutökum við aðalmeðferð málsins og kerfisbundinni leit á vegum óbyggðanefndar að frumheimildum um merki, ráðstafanir að eignarrétti og nýtingu þessa landsvæðis.¹ Af þeim er ótvírætt að við gildistöku þjóðlendulaga hefur það talist til afrétta, samkvæmt þeirri eignarréttarlegu flokkun lands sem almennt var miðað við fram að þeim tíma, sbr. einkum dóma Hæstaréttar í Landmannaafréttarmáli fyrra og síðara, sbr. H 1955 108 og H 1981 1584.² Hvort í því hafa falist bein eða óbein eignarréttindi til landsvæðisins, þ.e. hvort þar er eignarland eða þjóðlenda samkvæmt skilgreiningum í 1. gr. þjóðlendulaga, er hins vegar atriði sem þarfnast nánari athugunar.

Kemur þá fyrst til umfjöllunar hvað ráðið verður af heimildum um afmörkun Landmannaafréttar. Í því sambandi verður einnig litið til merkja aðliggjandi landsvæða. Þess skal getið að ágreiningslaust er í máli þessu að jörðin Merkihovoll í Holta- og Landsveit, á vestanverðum suðurmerki Landmannaafréttar, sé eignarland, sbr. kafla 6.5. Sama máli gegnir um jörðina Næfurholt í fyrrum Rangárvallahreppi, sem einnig er við vestanverð suðurmerki Landmannaafréttar, sjá mál nr. 3/2003. Í málum nr. 1/2003, 3/2003 og 7/2003 er hins vegar komist er að þeim niðurstöðum að önnur þau landsvæði á svæði 3 hjá óbyggðanefnd sem að Landmannaafrétti liggja, þ.e. Holta- og Rangárvallaafréttur og Skaftártunguafréttur, séu þjóðlendur. Gnúpverjaafréttur var úrskurðaður þjóðlenda í máli nr. 7/2000 hjá óbyggðanefnd.

Landamerkjabréf Landmannaafréttar er dags. 22. október 1886 og þingl. 17. maí 1890. Þar er landamerkjum lýst svo:

Fyrst er Ófærugil þaðan beint í Krakatind þaðan beint í Fljótið syðst í Reykjadalum, síðan ræður Fljótið inn að Torfajökli; síðan ræður Torfajökull inn að upptökum á Stórukvísl, sem ræður merkjum og rennur fyrir austan Kirkjufell í Tungnaá, þaðan beint í Þveröldu, sem er fyrir norðan austurbotninna í Þórisvatni; þaðan beint í Þóristind, þaðan beint í botninn á Blautukvísl, síðan ræður hún merkjum í Tungnaá, síðan Tungnaá í Þjórsá, síðan ræður Þjórsá fram að syðri endanum á Búrfelli, síðan þaðan beint í Ófærugil.

Hinn 7. ágúst 1951 var gerð sátt fyrir landamerkjadómi Rangárvallasýslu í landamerkjamálinu „Hreppsnefnd Landmannahrepps f.h. hreppsins gegn landbúnaðarráðherra f.h. ríkissjóðs, o.fl.“ Aðild að þessari sátt áttu Landmannahreppur, Ása- og Djúpárhreppur, Rangárvallahreppur og landbúnaðarráðherra. Samkvæmt henni skyldu mörk Landmannaafréttar vera þessi:

Úr Ófærugili í Tröllkonuhlaup í Þjórsá, eftir Þjórsá í Tungnaá, eftir Tungnaá í Blautukvísl, eftir Blautukvísl í Blautukvíslarbotna, þaðan í Þóristind og þaðan sjónhendingu í Þveröldu og úr Þveröldu í

1 Sjá nánar í kafla 4.

2 Sbr. umfjöllun um hugtakið afréttur í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Svartakamb þar sem hann er hæstur, þaðan þvert í Tungnaá, síðan eftir Tungnaá í Kirkjufellsós og eftir honum í Kirkjufellsvatn. Þaðan eftir Hábarmi í há-Torfajökul, frá Torfajökli í upptök syðri kvíslar Markarfljóts, þaðan í Krakatind og þaðan í Ófærugil.

Í Landmannaafréttardómi fyrri (H 1955 108), sem nánar verður gerð grein fyrir í umfjöllun um eignarréttarlega stöðu landsvæðisins hér á eftir, var á því byggt að mörk afréttarins væru þau sömu og lýst var í framangreindri sáttargerð. Af hálfu allra aðila málsins, þ.e. Landmannahrepps, Holtahrepps, Rangárvallahrepps fyrir hönd eigenda og ábúenda jarðanna Næfurholts og Hóla og íslenska ríkisins, var því lýst yfir fyrir hæstarétti að þeir myndu hlíta henni.

Í Landmannaafréttardómi síðari (H 1981 1584), sem einnig verður fjallað nánar um hér á eftir, segir að kröfur aðila dómsmáls þessa séu „ymist beinlínist reistar á“ afmörkun Landmannaafréttar samkvæmt dómssáttinni frá 7. ágúst 1951 „eða taka a.m.k. mið af henni að því er varðar Skaftártunguhrepp“.

Merki Landmannaafréttar og Skaftártunguafréttar voru hins vegar deiluefni bæði fyrir og eftir 1951. Voru af því tilefni gerðar nokkrar lýsingar á umræddum mörkum. Mun deilan einkum hafa snúð að því hvoru megin Veiðivatna afréttarmörkin skyldu liggja. Samkvæmt því er greinin í landamerkjabréfi Landmannaafréttar frá 1886 „ræður Torfajökull inn að upptökum á Stórukvísl“. Bréfið er ekki áritað af hálfu Skaftártunguhrepps. Í yfirlýsingu hreppsnefndar Skaftártunguhrepps frá 1890 liggja merki frá upptökum Hólmsár við heitu laug (Strútslaug) og „þaðan beina stefnu norður í mynnið á Námskvísl“. Lýsingar þessar ná ekki saman að sunnanverðu, þ.e. við Torfajökul, en skarast að norðanverðunni, þ.e. á Veiðivatnasvæðinu.

Aðild Skaftártunguhrepps að umræddri sátt frá 1951 kom til athugunar í dómsmáli sem fjallaði um merki á milli Skaftártunguafréttar og Landmannaafréttar (H 1989 1022). Af hálfu Holtahrepps, Landmannahrepps og eigenda og ábúenda jarðanna Næfurholts og Hóla var krafist frávísunar með þeim rökum að mörk Landmannaafréttar hefðu þegar verið ákveðin með dómssáttinni 1951. Jafnframt var því haldið fram að Hæstiréttur hefði þegar dæmt um mörk Landmannaafréttar með dómum sínum 1955 og 1977 og 1981 sem byggst hafi á þeim mörkum sem ákveðin hafi verið í dómssáttinni frá 1951. Um þetta segir Hæstiréttur svo:

Gagnáfrýjandi [Skaftártunguhreppur] var ekki aðili að nefndri dómssátt, og oddviti Skaftártunguhrepps hafði ekki umboð til þess að gefa bindandi yfirlýsingu um réttindi þau, sem mál þetta snýst um. Þá hefur Hæstiréttur ekki dæmt um sakarefnið í málum þeim, sem fyrr eru greind, en gagnáfrýjandi [Skaftártunguhreppur] átti eingöngu aðild að síðastgreinda málinu.

Frávísunarkröfunni var því hafnað.

Í þessu máli var dæmt um merki Landmannaafréttar og Skaftártunguafréttar að hluta. Liggja hin dæmdu mörk „úr Hábarmi og í Kirkjufellsós, sem ræður merkjum og rennur fyrir austan Kirkjufell í Tungnaá“. Kröfugerð Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda jarða í fyrrum Skaftártungu miðar við þessi mörk. Þessi merki eru í samræmi framangreinda sátt frá 7. ágúst 1951. Ekki var hins vegar kveðið á um merki afréttanna á svæðinu sunnan við Hábarm, þ.e. syðsta hluta þeirra merkja Landmannaafréttar er snúa að Skaftártunguafrétti. Sáttin frá 1951 gerir ráð fyrir því að mörk umræddra afréttanna liggja frá Hábarmi suður í há-Torfajökul. Sama máli gegnir um kröfugerð vegna Landmannaafréttar í máli þessu og kröfugerð málsaðila vegna Skaftártunguafréttar í máli nr. 7/2003 hjá óbyggðanefnd.

Þá var hafnað kröfum Skaftártungumanna um áframhaldandi mörk að vestan og norðan, sbr. eftirfarandi rökstuðning í dóminum:

Eins og lýst er í hinum áfrýjaða dómi, virðist ágreiningur aðila áður fyrr aðallega hafa verið um mörk-

in sunnan Tungnaár. Samkvæmt gögnum málsins er ljóst, að báðir aðilar hafa smalað að Kirkjufellsósi og aðaláfrýjendur hafa smalað hina svonefndu Kýlinga og Jökulgil. Samkvæmt þessu ber að staðfesta niðurstöðu héraðsdóms um mörkin sunnan Tungnaár. Gagnáfrýjandi [Skaftártunguhreppur] hefur ekki leitt í ljós, að hann hafi átt upprekstrarétt á hinum umdeilda svæði ofan Tungnaár. Verða því kröfur hans um tiltekin merki á þessu svæði með hliðsjón af rétti til afréttarnota ekki teknar til greina. Miðað við þessa niðurstöðu um, að gagnáfrýjandi eigi ekki afréttarland ofan Tungnaár, þykir, eins og kröfugerð er háttáð, skorið úr deilu aðila máls þessa um mörk afrétta ofan Tungnaár og ekki efni til að ákveða frekari mörk landsvæða í máli, sem eingöngu er á milli þessara aðila. Kröfu aðaláfrýjenda [Holtahrepps, Landmannahrepps, Næfurholts og Hóla] varðandi mörk við Tungnaá er því vísað sjálfkrafa frá héraðsdómi.

Í kröfugerð sveitarfélagsins Rangárþings ytra, jarða í Holta- og Landsveit og jarðanna Næfurholts og Hóla vegna Landmannaafréttar er miðað við að norðaustan þess staðar þar sem Kirkjufellsós kemur í Tungnaá liggja merki Landmannaafréttar og Skaftártunguafréttar í Tungnaá, þar til lína á milli Þveröldu og Svartakambs sker ána. Kröfugerð Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda jarða í fyrrum Skaftártungu í máli nr. 7/2003 hjá óbyggðanefnd er í samræmi við þetta. Ekki virðist því vera ágreiningur um það lengur að merki Landmannaafréttar og Skaftártunguafréttar liggja í Tungnaá.

Að því er varðar jörðina Merkihol í fyrrum Landmannahreppi, sem liggur að suðvestanverðum Landmannaafrétti og átti ekki aðild að sátt þessari, ber þess að geta að landamerkjabréf jarðarinnar Merkiholts í fyrrum Landmannahreppi, dags. 12. maí 1892 og þingl. 30. maí 1892, er áritað af hálfu Landmannaafréttar og lýsing þess í ágætu samræmi við framangreinda sátt. Merkjum er þar lýst í Rangá norður á móts við Ófærugil og þaðan í stefnu á Búrfell í Gnúpverjahreppi, handan Þjórsár. Eldri heimild, þ.e. lögfesta Merkiholtslandamerkja frá 1803, fær einnig samrýmst þessu þótt orðalag sé ekki eins.

Samkvæmt framansögðu liggur fyrir að í þremur dómum Hæstaréttar er á því byggt að mörk Landmannaafréttar séu þau sem sátt varð um 7. ágúst 1951 og er afmörkun í kröfugerð aðila hér í samræmi við sáttina. Þá samrýmst afmörkun aðliggjandi svæða í málunum nr. 1/2003 (Holtmannaafréttur), 3/2003 (Rangárvallaafréttur, Næfurholt), 7/2003 (Skaftártunguafréttur) og 7/2000 (Gnúpverjaafréttur) kröfugerð aðila að þessu leyti og þykir þau mörk ekki þarfnast frekari rannsóknar.

Kemur þá til skoðunar hver sé eignarréttarleg staða lands innan merkja Landmannaafréttar, svo sem þau hafa verið skilgreind hér að framan.

Í framangreindum Landmannaafréttardómi fyrri (H 1955 108) var deilt um veiðirétt en úrlausn um það atriði grundvallaðist á niðurstöðu dómsins um eignarrétt að afréttarsvæðinu. Af hálfu Landmannahrepps var krafist viðurkenningar á einkarétti til veiði í vötnum og vatnsföllum á afréttinum. Af hálfu Holtahrepps, Rangárvallahrepps fyrir hönd eigenda og ábúenda jarðanna Næfurholts og Hóla og íslenska ríkisins var þess krafist að kröfum Landmannahrepps yrði hrundið. Niðurstaða Hæstaréttar er svohljóðandi:

Samkvæmt því, sem að framan segir, verður að telja, að íbúar Holtahrepps og ábúendur Næfurholts og Hóla í Rangárvallahreppi eigi sameiginlega með íbúum Landmannahrepps upprekstrarétt á Landmannaafrétt.

Kemur þá næst til athugunar, hvernig rétt til veiði á Landmannaafrétti muni vera háttáð.

Ekki hafa verið leiddar sönnur að því, að hreppsfélögin sjálf hafi öðlast eignarrétt að afréttinum, hvorki fyrir nám, löggerninga, hefð né með öðrum hætti. Réttur til afréttarins virðist í öndverðu hafa orðið til á þann veg, að íbúar á landsvæði framangreindra hreppa og býla hafi tekið afréttarlandið til

sumarbeitar fyrir búpening og, ef til vill, annarrar takmarkaðrar notkunar. Um afréttarnotkun og fjallskil voru snemma settar opinberar reglur, sem sveitarstjórnnum var falið að annast framkvæmd á. Eins og notkun afréttarlandsins hefur verið háttáð, hafa hreppsfélögin, annað eða bæði, ekki unnið eignarhefð á því.

Þar sem framangreindir afréttaraðiljar hafa samkvæmt framansögðu ekki beinan eignarrétt á Landmannaafrétti, koma hér til álita ákvæði 5. gr. laga nr. 112/1941 um rétt til veiði í vötnum á afréttum. ...

Niðurstaða dómsins var sú að íbúar Landmannahrepps, Holtahrepps og býlanna Næfurholts og Hóla í Rangárvallahreppi ættu sameiginlega veiðirétt í vötnum á afréttinum. Krafa Landmannahrepps um einkarétt til veiðinnar var því ekki tekin til greina.

Í Landmannaafréttardómi síðari (H 1981 1584) var tekin afstaða til þeirrar kröfu fjármálaráðherra að staðfest yrði með dómi að ríkisjóður ætti beinan eignarrétt að Landmannaafrétti. Aðrir aðilar þessa máls voru að hluta hinir sömu og að hinu fyrra máli um Landmannaafrétt, þ.e. Landmannahreppur, Holtahreppur og eigendur og ábúendur jarðanna Næfurholts og Hóla í Rangárvallahreppi. Allir kröfðust þeir þess að synjað yrði kröfu ríkisins. Í dómi Hæstaréttar frá 1981 er aðild að hinu fyrra máli rakin og teknar upp tvær málsgreinar úr þeim dómi, þær sömu og hér að framan greinir síðast orðrétt. Síðan segir svo í Landmannaafréttardómi síðari:

Málflutningur þeirra, er andmælt hafa kröfum ríkisins í máli því, sem hér er til úrlausnar, lýtur að því, að þeir eigi afréttarlandið og gangi eignartilkall ríkisins í berhögg við það. Um þessa málsvörn er þegar dæmt í dómi Hæstaréttar frá 25. febrúar 1955 að því er varðar framangreinda aðilja þess máls.

Samkvæmt framangreindu virðist vafalaust að niðurstaða Hæstaréttar í Landmannaafréttarmáli fyrra varðar eigendur og ábúendur jarðanna Næfurholts og Hóla í Rangárvallahreppi á sama hátt og aðra málsaðila. Í því sambandi skiptir ekki máli þó að á einum stað í niðurstöðu hins fyrra máls segi að „Ekki hafa verið leiddar sönnur að því, að hreppsfélögin sjálf hafi öðlast eignarrétt að afréttinum ...“, enda ljóst af samhengi textans að öðru leyti að eigendur og ábúendur Næfurholts og Hóla eru meðal „afréttaraðilja“ sem dómurinn telur að eigi ekki beinan eignarrétt á Landmannaafrétti. Þessi skilningur kemur einnig skýrt fram í Landmannaafréttardómi síðari.

Skaftártunguhreppur, eigendur og ábúendur jarða í Holtahreppi og Rangárvallahreppur voru hins vegar einungis aðilar að Landmannaafréttarmáli síðara. Allir kröfðust þeir þess að kröfu ríkisins yrði synjað. Um kröfur þessara aðila segir Hæstiréttur svo:

Skaftártunguhreppur telur sig eiga nokkurn hluta afréttarsvæðisins, svo sem greint hefur verið frá af hans hendi í málflutningi hér fyrir dómi. Öðrum þræði er af hálfu þessa aðilja tekið undir málflutning af hendi hinna hreppsfélaganna. Eigi hefur þessi aðili sýnt fram á, hvað sem öðru líður, að hann eigi nein þau réttindi til afréttarins, sem séu rýmri en réttindi þeirra hreppsfélaga, sem aðiljar voru að fyrrgreindu hæstaréttarmáli frá 1955.

Gögn þau, sem eigendur jarða í Holtahreppi tefla fram í máli þessu, eru eigi með þeim hætti, að þeir verði taldir hafa rýmri rétt til afréttarins en Holtahreppur. Ábúendur jarða í þeim hreppi eru eigi réttir aðiljar þessa máls, og verður kröfum þeirra eigi sinnt.

Málsreifun Rangárvallahrepps er ekki studd nægilega traustum rökum og óglöggt, hverjar nytjar sá hreppur hafi haft af Landmannaafrétti.

Í máli þessu verða því andmæli framangreindra aðilja gegn eignartilkalli ríkisins, sem á því eru reist, að þeir eigi afréttarsvæði það, sem málið lýtur að, ekki tekin til greina.

Niðurstaða þessa máls að öðru leyti var sú að krafa ríkisins um viðurkenningu á eignarrétti til handa ríkinu á Landmannaafrétti var ekki tekin til greina.

Samkvæmt framangreindu liggja fyrir tvær dómsúrlausnir Hæstaréttar sem varða það mál sem hér er til úrlausnar. Óbyggðanefnd hefur ekki heimild til að hnekkja eða breyta niðurstöðum dóma, sbr. 2. gr. stjórnarskrárinnar nr. 33/1944. Til þess ber þó að líta að umræddir dómur fela ekki í sér úrlausn um eignarréttarlega stöðu Landmannaafréttar samkvæmt lögum um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998 sbr. lög nr. 65/2000. Til athugunar hlýtur því að koma hjá óbyggðanefnd hvaða áhrif aðild að máli því sem hér er til umfjöllunar, gögn eða önnur þau atriði sem dómstólar hafa ekki þegar tekið afstöðu til, hafi á eignarréttarlega stöðu Landmannaafréttar samkvæmt lögum nr. 58/1998.

Í máli því sem hér er til úrlausnar hjá óbyggðanefnd hefur sveitarfélagið Rangárþing ytra sett fram kröfur um beinan eignarrétt að Landmannaafrétti vegna sveitarfélagsins og fyrir hönd eigenda jarðanna Næfurholts og Hóla í fyrrum Rangárvallahreppi og jarða í fyrrum Holta- og Landsveit. Holta- og Landsveit varð til 1. júlí 1993 við sameiningu Holtahrepps og Landmannahrepps, sbr. auglýsingu nr. 207/1993 um staðfestingu félagsmálaráðuneytisins þar á. Rangárþing ytra varð til 9. júní 2002 við sameiningu Holta- og Landsveitar, Rangárvallahrepps og Djúpárhrepps, sbr. auglýsingu nr. 318/2002 um staðfestingu félagsmálaráðuneytisins þar á. Eigendur og ábúendur jarðanna Næfurholts og Hóla í Rangárvallahreppi, Holtahreppur og Landmannahreppur áttu aðild að bæði Landmannaafréttarmáli fyrra og síðara. Eigendur jarða í Holtahreppi áttu aðild að Landmannaafréttarmáli síðara. Svo sem áður var rakið liggur fyrir dómsúrlausn um það annars vegar að eigendur og ábúendur jarðanna Næfurholts og Hóla í Rangárvallahreppi og hins vegar eigendur jarða í Holtahreppi hafi ekki sýnt fram á beinan eignarrétt sinn að Landmannaafrétti. Sama máli gegnir um Holtahrepp og Landmannahrepp, nú innan Rangárþings ytra.

Einu aðilar máls þessa fyrir óbyggðanefnd, sem ekki hafa með beinum eða óbeinum hætti átt aðild að framangreindum dómsmálum, eru eigendur jarða í Landmannahreppi. Hreppsnefnd Landmannahrepps fyrir hönd hreppsins átti hins vegar aðild að bæði Landmannaafréttarmáli fyrra og síðara. Í máli þessu liggja ekki fyrir nein gögn sem sýna fram á rýmri rétt eigenda jarða í Landmannahreppi en Landmannahreppi, Holtahreppi og eigendum jarða í Holtahreppi var dæmdur í framangreindum dómsmálum.

Að því er varðar rétt til upprekstrar og afréttarnota af Landmannaafrétti verður einnig lögð til grundvallar sú niðurstaða Hæstaréttar í Landmannaafréttarmáli fyrra að íbúar Holtahrepps og ábúendur Næfurholts og Hóla í Rangárvallahreppi eigi sameiginlega með íbúum Landmannahrepps upprekstrarrétt á Landmannaafrétt enda hefur ekkert komið fram í máli þessu sem bendir til þess að aðrir eigi slíkan rétt.

Að öllu framangreindu virtu hefur ekki verið sýnt fram á það af hálfu Rangárþings ytra, eigenda jarðanna Næfurholts og Hóla í fyrrum Rangárvallahreppi og jarða í fyrrum Holta- og Landsveit, að landsvæði það, sem hér er til umfjöllunar, sé eignarland, sbr. fyrrgreinda dóma Hæstaréttar frá 1955 og 1981 í Landmannaafréttarmáli fyrra og síðara. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um þjóðlendu að ræða.¹

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að landsvæði það sem nefnt er Landmannaafréttur, svo sem það er afmarkað hér á eftir, teljist til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998.

Úr Ófærugili í Tröllkonuhlaup í Þjórsá, eftir Þjórsá í Tungnaá, eftir Tungnaá um Hrauneyjalón og Krókslón í Blautukvísl, eftir Blautukvísl í Blautukvíslarbotna, þaðan í Þóristind og þaðan sjónhendingu í Þveröldu og úr Þveröldu í Svartakamb þar sem hann er hæstur, þaðan þvert í Tungnaá, síðan eftir Tungnaá í Kirkjufellsós og eftir honum í Kirkjufellsvatn. Þaðan eftir

1 Sbr. einnig lokakafla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Hábarmi í há-Torfajökul, frá há-Torfajökli í upptök syðri kvíslar Markarfljóts, þaðan í Krakatind og þaðan í Ófærugil.

Sama landsvæði, að undanskildum Torfajökli, er afréttur jarða í fyrrum Holta- og Landsveit (Landmanna- og Holtahreppum), auk jarðanna Næfurholts og Hóla í fyrrum Rangárvallahreppi, í skilningi 1. gr. og b-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998. Torfajökull verður eðli máls samkvæmt ekki notaður til sumarbeitar fyrir búfé. Um rétt til upprekstrar á afréttinn og annarra hefðbundinna nota sem afréttareign fylgja fer eftir ákvæðum laga þar um, sbr. 5. gr. laga nr. 58/1998. Þar ber sérstaklega að nefna 7. gr. laga um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 21/1986, og 5. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970.

Óbyggðanefnd telur ljóst að ákvarða þurfi mörk afréttarins að því leyti sem hann liggur að Torfajökli, til frambúðar, sbr. b-lið 7. gr. 1. nr. 58/1998. Með hliðsjón af því að hér er um einhliða ákvörðun afréttarmarkna að ræða en ekki mörk tveggja afrétta eða afréttar og eignarlands telur óbyggðanefnd þó fullnægjandi að miða einfaldlega og án hnitasetningar við jaðar jökulsins eins og hann var við gildistöku laga nr. 58/1998, sbr. 3. mgr. 1. gr. laganna. Ekki verður séð að frekari rannsókn á þessu atriði hafi hagnýta þýðingu í þessu sambandi enda er eingöngu um beitarréttindi að ræða sem ráðast af gróðurfari og hefur ekki þýðingu í öðru sambandi.

Eftirtaldir hlutar þess svæðis sem hér hefur verið lýst þjóðlenda og afréttur fyrrum Landmanna- og Holtahreppa og jarðanna Næfurholts og Hóla í fyrrum Rangárvallahreppi eru háðir sérstökum eignarréttarlegum takmörkunum samkvæmt lögum um náttúruvernd, nr. 44/1999, sbr. nánari skilgreiningu í náttúruminjaskrá: „Friðland að fjallabaki“, sbr. auglýsingu nr. 354/1979, „Hekla“, „Veiðivötn“.

Um kröfur og réttindi Landsvirkjunar er fjallað í kafla 6.4. og vísast þangað.

6.4. Um kröfur og réttindi Landsvirkjunar

Kröfugerð Landsvirkjunar er sameiginleg fyrir mál á svæði 3 hjá óbyggðanefnd, sjá kafla 2.2. um afmörkun þess. Hér verður einungis leyst úr kröfum Landsvirkjunar að því marki sem þær varða það mál sem hér er til umfjöllunar.

Í eftirfarandi kafla verður fyrst gerð grein fyrir þeim einkaréttarlegu samningum og heimildum sem Landsvirkjun hefur átt aðild að með beinum eða óbeinum hætti, fyrirtækið byggir kröfur sínar á og þýðingu hafa fyrir mat á réttarstöðu þess á því svæði sem hér er til umfjöllunar. Þá verður gerð grein fyrir þeirri löggjöf sem á hverjum tíma hefur tekið til starfsemi og réttinda Landsvirkjunar og fyrirtækið vísar til um réttindi sín. Að því búnu verður grein gerð fyrir hinum almenna þætti í niðurstöðum óbyggðanefndar og loks ákvörðuð sérstaklega réttarstaða fyrirtækisins á því svæði sem mál þetta tekur til. Áður en þessi efnisatriði verða rakin verður fjallað um málsástæður og röksemdir aðila.

6.4.1. Sjónarmið íslenska ríkisins

Af hálfu ríkisins er kröfum Landsvirkjunar mótmælt að svo miklu leyti sem þær fara í bága við niðurstöðu óbyggðanefndar í máli nr. 7/2000. Vísar ríkið til þess að nefndin hafi í því máli gert ítarlega rannsókn að lagaheimildum sem varða Landsvirkjun ásamt því að kanna tiltæk lögskýringargögn.

6.4.2. Sjónarmið Landsvirkjunar

Landsvirkjun heldur því fram að bein og óbein eignarréttindi fyrirtækisins á því svæði, sem hér er til meðferðar, felist fyrst og fremst í vatnsréttindum, heimildum til bygginga og rekstri orkuvera og mannvirkja sem þeim eru tengd. Þessi réttindi reisir Landsvirkjun á einkaréttarlegum heimildum, lögum og virkjunar- og framkvæmdarleyfum ráðherra fyrir hverja einstaka virkjun en síðar í úrskurðinum verður nánar vikið að þessum heimildum.

Af hálfu Landsvirkjunnar er því haldið fram að með 2. gr. laga nr. 37/1971, sem bætti nýrri málsgrein við 4. gr. laga um Landsvirkjun, nr. 59/1965, hafi verið samþykkt að Landsvirkjun tæki við öllum vatnsréttindum og réttindum ríkisins til virkjana í Tungnaá við Sigöldu og Hauneyjafoss. Vísar Landsvirkjun til þess að fram komi í athugasemdum með frumvarpi til laganna að virkjanir fyrirtækisins í Tungnaá geri það óhjákvæmilegt að Landsvirkjun öðlist nauðsynleg vatnsréttindi og önnur réttindi þeirra vegna sem ríkið eigi yfir að ráða. Einnig komi fram að fyrrgreindu lagaákvæði sé ætlað að tryggja Landsvirkjun þessi réttindi. Þá hafi fyrirtækinu verið veitt heimild með 4. gr. laga nr. 37/1971, sem breytti 6. gr. laga nr. 59/1965, til að reisa raforkuver í Þjórsá við Búrfell, í Tungnaá við Hrauneyjarfoss og í Sigöldu, ásamt aðalorkuveitum fyrir allar virkjanirnar. Loks hafi fyrirtækið fengið heimild til að gera þær ráðstafanir á vatnasvæðum ofan virkjana sinna í Tungnaá og milli þeirra og Búrfellsvirkjunar sem nauðsynlegar voru til að tryggja rekstur þeirra á hverjum tíma. Hafi þessar heimildir m.a. náð til stíflugerða í Þórisós og Köldukvísl og að veita Köldukvísl um skurð í Þórisvatn og þaðan um skurð í Tungnaá.

Landsvirkjun bendir á að við 2. umræðu frumvarps, sem varð að lögum 37/1971, í efri deild Alþingis 14. desember 1979, hafi komið fram hjá Helga Bergs alþingismanni að ekki hefðu fengist nein svör við því í iðnaðarnefnd efri deildar hvernig vatnsréttindi, sem ríkið afhenti Landsvirkjun, yrðu metin sem framlag af hálfu ríkisins. Hjá þingmanninum hefði síðan komið fram að hann gerði ráð fyrir að það yrði gert með sama hætti og gert var við stofnun Landsvirkjunar. Af hálfu Landsvirkjunar er því haldið fram að þetta sýni mætavel vilja löggjafans. Afhending réttinda ríkisins til fyrirtækisins vegna Hrauneyjafossvirkjunar og Sigöldu hafi verið fyrirvaralaus og án takmörkunar. Því til viðbótar hafi þetta ekki leitt til breytinga á eignarhlutföllum ríkisins og Reykjavíkurborgar í fyrirtækinu.

Varðandi hugsanlega vanheimild af hálfu ríkisins við afhendingu réttinda til Landsvirkjunar bendir fyrirtækið á að betri réttur þriðja manns standi því ekki í vegi að fyrirtækið öðlist þau lands- og vatnsréttindi í Efri-Þjórsá, Köldukvísl, Tungnaá og Þórisvatni sem framseld voru bæði með samningum og lögum, svo sem síðar verður nánar rakið í úrskurðinum. Í 1. mgr. 2. gr. þjóðlendlaga, nr. 58/1998, segi að ríkið sé eigandi lands og hvers konar annarra landsréttinda og hlunninda í þjóðlendum sem ekki séu háð einkaeignarétti. Af þessu leiði að upprunaleg vanheimild sem kunní að hafa verið fyrir hendi hafi ekki áhrif þar sem ríkið hafi síðar öðlast fullkominn rétt yfir þeim réttindum sem framseld voru. Samkvæmt þessum rökum beri óbyggðanefnd að viðurkenna samninga sem ríkið hafi gert um ráðstöfun réttinda á svæðinu.

Landsvirkjun vísar til þess að ákveðin þáttaskil hafi orðið í starfsemi fyrirtækisins í upphafi níunda áratugarins með þátttöku Akureyrarbæjar í fyrirtækinu, gerð samnings við ríkið frá 11. ágúst 1982 um virkjunarmál og yfirtöku byggðalína, svo og nýjum lögum um Landsvirkjun, nr. 42/1983, sem leystu eldri lög nr. 59/1965 af hólmi. Fyrir árið 1981 hafi Landsvirkjun eignast öll vatnsréttindi á vatnasvæði Efri-Þjórsár vegna Búrfells-, Sigöldu- og Hrauneyjafossvirkjana, þar með talið miðlunarlónið Þórisvatn. Bendir fyrirtækið á að 1. mgr. 4. gr. laga nr. 42/1983, sem sett voru í beinu framhaldi af sameignarsamningi um inngöngu Akureyrarbæjar í fyrirtækið og um breytt eingarhlutföll, sé kveðið á um það með skýrum og ótvíræðum hætti að Landsvirkjun sé eigandi raforkuvera, annarra mannvirkja, vatnsréttinda og búnaðar sem fyrirtækið hafi eignast fyrir setningu laganna. Um þetta ákvæði segi síðan í athugasemdum með frumvarpi til laganna að Landsvirkjun haldi sem sinni eign öllum vatnsréttindum og réttindum sem Landsvirkjun hafi öðlast til virkjana í Sogni, í Þjórsá við Búrfell og í Tungnaá við Sigöldu og Hrauneyjafoss samkvæmt 4. gr. laga nr. 59/1965. Með þessu telur Landsvirkjun að öll tvímæli hafi verið tekin af um að fyrirtækið ætti öll vatns- og landsréttindi sem fyrirtækið hafði eignast fyrir setningu laganna enda hefði að öðrum kosti ekki verið þörf á lagagreininni.

Af hálfu Landsvirkjunar er gerð sú krafa að staðfest verði á sama veg og í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 7/2000 að Landsvirkjun fari með eignarétt þeirra mannvirkja sem kröfugerð fyrir- tækisins nær til og njóti lögvarins réttar til nýtingar þeirra vegna orkuvinnslu.

Um afmörkun virkjunarsvæða og lands undir mannvirki, sem krafa Landsvirkjunar um viðurkenningu á beinum eignarrétti nær til, hefur fyrirtækið lagt fram teikningar með hnitasetningum. Hvað þetta varðar tekur Landsvirkjun fram að nauðsynlegt sé að umferð fólks á þessu svæði sé takmörkuð vegna starfseminnar og á grundvelli öryggissjónarmiða.

Loks heldur Landsvirkjun því fram að fyrirtækið hafi á grundvelli hefðar öðlast fasteignarréttindi á þessu svæði sem hugsanlega verði talið þjóðlenda og gerir þá kröfu að þau réttindi verði viðurkennd. Samkvæmt 7. mgr. 3. gr. laga nr. 58/1998 sé ekki unnt að öðlast eignarréttindi innan þjóðlendna frá og með gildistöku laganna 1. júlí 1998. Fyrir þann tíma hafi Landsvirkjun unnið fulla hefð á landsvæði innan athafnasvæðis Hrauneyjafossvirkjunar og mannvirkjum henni tengdum, sbr. virkjunarleyfi útgefið 30. desember 1976, landsvæði innan marka athafnasvæðis Sigölduvirkjunar og mannvirkjum henni tengdum, sbr. virkjunarleyfi útgefið 8. mars 1973 og öllu landi sem fer undir vatnsmiðlun í Þórisvatni ásamt vatninu sjálfu, sbr. leyfi til vatnsmiðlunar frá 8. júní 1970 og 7. júlí 1971. Enn fremur heldur Landsvirkjun því fram að fyrirtækið hafi unnið hefð á landsvæði austan Þjórsár vegna Búrfellsvirkjunar.

6.4.3. Einkaréttarlegar heimildir

Í byrjun 20. aldar var mikið um sölu á vatns- og landsréttindum á Suðurlandi. Voru meðal annars seld þau vatnsréttindi sem Landmannahreppur og Holtahreppur töldu sig eiga á Landmannaafrétti.

Á aukafundi, sem haldinn var í sýslunefnd Rangárvallarsýslu að Efra-Hvoli 16. nóvember 1916, var fjallað um sölu vatnsréttinda. Í bókun frá fundi nefndarinnar segir svo:

Oddviti sýslunefndarinnar, sýslumaður Björgvin Vigfússon, setti fundinn og skýrði nefndinni frá, að hann hefði boðað til þessa fundar samkvæmt beiðni hreppsnefndanna í Landmannahreppi, Ásahreppi og Holtahreppi, er óskuðu nú þegar, að fá samþykki sýslunefndarinnar til þess, að mega selja, leigja eða yfirfæra á annan hátt til hlutafélagsins „Titan“ í Reykjavík öll þau réttindi til vatnsafls, sem nefndum hreppum tilheyra, í Þjórsá og Tungnaá og vötnum þeim, er renna í ár þessar bæði í afréttum hreppanna eða í heimalöndum þeirra er að ánum liggja og hreppsfélögin sem slík eiga sérstaklega, svo og til þess að selja, leigja eða heimili á annan hátt sama félagi allt það land og byggingarefni í nefndum afréttum, er þarf til þess, að vatnsaflíð verði notað, hvort heldur væri til stíflugarða, vatnsgeyma, áveitu eða fráveitu, eða á hvern annan hátt sem með þarf til þess að vatnsaflíð sjálft verði hagnýtt í félagsins þarfir.

Oddviti lagði síðan fram skriflega beiðni hreppanna hér að lútandi frá oddvita Landmannahrepps, dags. 8. þ.m., oddvita Ásahrepps, dags. 13. þ.m. og oddvita Holtahrepps, dags. 15. þ.m.

Nefndinn veitti e. hlj. skilyrðislaust samþykki sitt við beiðnum öllum samkvæmt framanskráðu.

6.4.3.1. Sala Landmannahrepps á vatnsréttindum í Tungnaá

Hinn 30. apríl 1916 gerði Eyjólfur Guðmundsson í Hvammi, hreppsnefndaroddviti í Landmannaafrétti, sem seljandi fyrir hönd sveitarfélagsins og Einar Benediktsson, fyrrverandi sýslumaður í Reykjavík, sem kaupandi samning þar sem eftirfarandi réttindi eru seld:

Það, sem selt er, eru þau réttindi, tilheyrandi Landmannaafrétti yfir vatnsafl og vatnsnotkun, í Tungnaá, í Landmannaafrétti, er kaupandi áður hefur haft tilboð um.

Kaupverðið var 4.000 krónur og var samningurinn ásamt samþykki hreppsnefndar frá 29. maí 1916 innritað til þinglesturs 20. september 1917 og þinglýst árið 1918.

Afsal fyrir þessum réttindum var síðan gefið út 22. janúar 1918 en þar segir svo:

Með því að fyrrverandi sýslumaður Einar Benediktsson hefur með afsalsbrjefi, dags. 2. ágúst 1916, framselt hlutafjelinu „Taurus“ öll rjettindi sín samkvæmt framanrituðum kaupsamningi og hlutafjelinu „Taurus“ síðan með afsali dags. 4. ágúst og 21. september 1917 framselt þau hlutafjelinu „Titan“, en bæði þessi afsöl eru 15. október síðastl. innrituð til þinglesturs í afsals- og veðmálabók Rangárvallarsýslu ... og með því að hlutafjelið „Titan“ hefur fyrir lok síðastl. árs greitt Landmannahreppi eptirstöðvar kaupverðsins 2000 -tvö þúsund- kr. þá lýsir undirrituð hreppsnefnd Landmannahrepps í Rangárvallarsýslu hjermeð yfir því að hlutafjelið „Titan“ er rjettur eigandi alls hins selda samkvæmt framanrituðum kaupsamningi og þar með allra þeirra vatnsafls- og vatnsnotkunarrjettinda í Tungnaá, sem þar ræðir um, að engu undanskildu.

Afsalið var innritað til þinglesturs 4. mars 1918 og þinglýst sama ár.

Hinn 30. júlí 1916 fól hreppsnefnd Landmannahrepps Eyjólfí Guðmundssyni að gera framhaldssamning við Einar Benediktsson um bætur fyrir tjón á afréttarlandi sem leiða kynni af fyrrgreindum kaupsamningi frá 30. apríl 1916. Í samræmi við umboðið var gerður samningur 6. ágúst sama ár og var hann innritaður til þinglesturs 21. september 1917 og þinglýst árið 1918. Einar Benediktsson framseldi síðan samning þennan til hf. Titan 31. október 1917.

Í framhaldi af þessu gaf hreppsnefnd Landmannahrepps út afsal 14. febrúar 1919 þar sem segir meðal annars svo:

Hreppsnefndin í Landmannahrepp lýsir hér með yfir því, í framhaldi af áðurgjörðum samningum við fyrrverandi sýslumann Einar Benediktsson og við h/f „Titan“ um vatnsaflsréttindi hreppsins, að hún með skjali þessu selur og afsalar nefndu hlutafélagi, til fullkominnar eignar og umráða rétt til að notfæra sér vatnsaflíð í Tungnaá og öllum kvíslum þeim og vötnum sem í hana renna. Teljast hér nú enn fremur með hin svonefndu veiðivötn (c. Fiskivötn) og partur úr Þórisvatni, allt í þeim hluta afréttarlandsins, sem tilheyrir Landmannahreppi. Samkvæmt þinglesinni landamerkjaskrá.

6.4.3.2. Sala Landmannahrepps á vatnsréttindum í Þjórsá

Hinn 2. júní 1916 gerði Eyjólfur Guðmundsson, hreppsnefndaroddviti í Landmannahreppi, Einar Benediktssyni svohljóðandi tilboð:

Gegn 6000.00 sex þúsund krónum, skal selja nefndum hr. Einari Benediktssyni vatnsafl og rétt til notkunar þess í Þjórsá fyrir Landmannahreppsafrettarlandi, frá Tungnárosi til Merkihvolslands, og frá Galtarlækjarlandi til Skarfanesslands.

Tilboð þetta samþykkti Einar Benediktsson með áritun á skalið 29. nóvember 1916. Tilboðið var innritað til þinglesturs 21. september 1917 og þinglýst árið 1918. Hinn 14. febrúar 1919 var síðan gefið út svohljóðandi afsal:

Með því að fyrv. sýslumaður Einar Benediktsson hefir með skjali, dags. 11. febrúar 1917 framselt h/f „Titan“ öll réttindi sín samkvæmt framanrituðu kauptilboði og með því að h/f „Titan“ hefir fyrir lok síðastl. árs greitt Landmannahreppi eftirstöðvar kaupverðsins kr. 4.000 -fjögur þúsund- kr., þá lýsir undirrituð hreppsnefnd Landmannahrepps í Rangárvallarsýslu hjermeð yfir, að h/f „Titan“ er rjettur eigandi allra rjettinda þeirra sem ræðir um í hinu framanritaða kauptilboði að engu undanskildu.

Afsalið var innritað til þinglesturs 23. maí 1919 og þinglýst sama ár.

Hinn 1. desember 1916 undirritaði Eyjólfur Guðmundsson, oddviti Landmannahrepps, svohljóðandi yfirlýsingu:

Ég undirskrifaður oddviti hreppsnefndarinnar í Landmannahreppi í Rangárvallasýslu lýsi hér með yfir því fyrir hönd greindrar hreppsnefndar eftir ályktun sýslunefndarinnar í Rangárvallasýslu samkvæmt fundargjörð 16. f.m., og að tilskyldu samþykki fyrrverandi sýslumanns Einars Benediktssonar, að öll þau réttindi til vatnsafls og notkunar þess, sem Ásahreppur á eða hefur heimild til yfir Þjórsá eða þeim straumum eða vötnum, er liggja til Þjórsár hvort heldur er fyrir löndum eða afréttum, og hvort heldur skuli notast til áveitu, fráveitu, vatnsgeymslu eða annarra mannvirkja, fyrirtækja eða stofnana, sem miða eða lúta að fyrirtækjum eða framkvæmdum til hagnýtingar vatns eða vatnsafls á réttarsvæði hreppsins, yfirferast til hlutafélagsins Titan gegn því, að öllum skilyrðum í fyrri samningum við nefnt félag eða herra Einar Benediktsson verði fullnægt af félaginu, og að allur ágangur, skemmdir eða landspell, sem kunna að orsakast á löndum eða afréttum við stýflur, vegalagning, vatnsgeymslu eða önnur fyrirtæki, sem standa í sambandi við starfrækslu eða notkun ofangreindra réttinda, verði bætt hreppnum með tvöfaldri upphæð þess mats, sem tveir óvilhallir, dómkvaddir menn eiga að virða, ef samkomulag verður ekki milli eiganda réttindanna og þess eða þeirra, sem eiga að hagnýta sér þau.

Með yfirlýsingu 31. október 1917 samþykkti Einar Benediktsson fyrir hönd hf. Titan yfirfærslu á þessum réttindum til félagsins. Var yfirlýsing þessi innrituð til þinglesturs 11. janúar 1919 og þinglýst sama ár.

6.4.3.3. Sala Holtahrepps á vatnsréttindum á Holtamannafrétti, Landmannafrétti og í Þjórsá

Hinn 3. maí 1916 veitti hreppsnefnd Holtahrepps Ingimundi Benediktssyni umboð til að selja hlut hreppsins úr fossum þeim sem tilheyrðu Holta- og Landmannafréttum. Í kjölfarið gerði Ingimundur svohljóðandi tilboð:

Samkvæmt umboði hreppsnefndarinnar í Holtahreppi dags. 3. maí 1916 gjöri jeg undirskrifaður fyrv. sýslumanni Einari Benediktssyni, eða þeim sem hann tilvisar, það tilboð að selja rjettindi hreppsins til vatnsafls og vatnsaflsnotkunar á Holta og Landmanna afréttum fyrir 2000 – tvö þúsund – krónur.

Tilboð þetta var innritað til þinglesturs 21. september 1917 og þinglýst árið 1918.

Hinn 2. ágúst 1916 framseldi Einar Benediktsson réttindi samkvæmt tilboðinu til a/s Taurus en það félag framseldi þau áfram til hf. Titan 4. ágúst 1917. Var það framsal innritað til þinglesturs 15. október 1917. Hreppsnefnd Holtahrepps afsalaði síðan Einari Benediktssyni réttindin 19. október 1917 með vísun til tilboðsins. Afsalið var innritað til þinglesturs 26. janúar 1918 og þinglýst sama ár.

Um vatnsréttindi Holtahrepps í Þjórsá gaf hreppurinn út samhljóða yfirlýsingu í desember 1916 og Landmannahreppur, svo sem nánar er rakið í kafla 6.4.3.2. Með yfirlýsingu 31. október 1917 samþykkti síðan Einar Benediktsson fyrir hönd hf. Titan yfirfærslu á þessum réttindum til félagsins. Var yfirlýsing þessi innrituð til þinglesturs 11. janúar 1919 og þinglýst sama ár.

6.4.3.4. Sala vatns- og fasteignaréttinda í Árnassýslu, vestan Þjórsár

Í málum nr. 6 og 7/2000 er grein gerð fyrir sambærilegum samningum vatns- og fasteignaréttinda í Þjórsá og aðliggjandi vatnsföllum að vestanverðu. Helstu samningar, sem kom til skoðunar í þessu sambandi, eru: (1) Kaupsamningur 19. febrúar 1914 á vatnsréttindum í Gljúfurleitafossi, Tröllkonufossi og Þjófafossi í Þjórsá; Háafossi og Hjalparfossi í Fossá og Geldingarfossi í Geldingaá, (2) kaupsamningur á eignarhlut Flóa- og Skeiðamanna í Háafossi og Hjalparfossi 23. febrúar 1914 og (3) kaupsamningur um hluta af Búrfelli og Skeljafelli 28. júní 1916.

6.4.3.5. Kaup landbúnaðarráðuneytisins á réttindum hf. Titan

Hinn 8. júní 1951 var undirritaður kaupsamningur¹ milli landbúnaðarráðuneytisins og hf. Titan þar sem þau réttindi, sem rakin hafa verið hér að framan, voru, ásamt fleiri eignum, seld landbúnaðarráðuneytinu. Kaupsamningurinn var síðan áritaður 16. janúar 1952 af skilanefnd hf. Titan um afsal til landbúnaðarráðuneytisins fyrir hönd íslenska ríkisins. Samningurinn var móttækinn til þinglýsingar þann 29. janúar 1952. Í samningi þessum segir svo:

Íslands landbrugsminister på den ene side og aktieselskabet Titan med værneting i Reykjavik på den anden side har indgået sådan kontrakt:

A/S Titan overdragar herved til den islandske stat alle vandrettigheder, som selskabet ejer i Þjórsá og bifloder og søer samt alle de rettigheder til afbenyttelse af jord, som, selskabet har erhvervet; i forbindelse med vandrettighederne og til brug i forbindelse med forventede elektriske anlæg, desuden sælger selskabet landbrugsministeriet gården Þjótandi i Villingaholtssogn.

De rettigheder, som ifølge ovenskrevne bliver solgt, har selskabet erhvervet ved de nedenfor nævnte tinglæste dokumenter: [Sleppt er úr skjölum sem varða ekki það svæði sem hér er til umfjöllunar.]

- 1. ...

...

- 29. Sköde, dateret d. 14. februar 1919, angående vandkraft i Þjórsá i Landmannahreppurs fjældgræsegange.

...

- 32. Sköde, dateret d. 22. januar 1918, angående vandrettigheder i Tungnaá (tilhørende Landmannahreppur)

...

- 35. Sköde, dateret d. 31. október 1917, angående vandrettigheder i Holtaafréttur og Landmannafréttur.

Disse dokumenter har köberen gjort sig bekendt med og ejendommene sælges med de rettigheder, som deri nævnes, således påtager köberen sig samtidig de forpligtelser som nævnte ejendomsrettigheder pålægger ejeren.

...

Síðan komu í samningi þessum ákvæði um kaupverð og greiðslufyrirkomulag en ekki þykja efni til að rekja þá skilmála sammingsins.

6.4.3.6. Sameignarsamningar um Landsvirkjun

Hinn 1. júlí 1965 var undirritaður samningur milli borgarstjórnar Reykjavíkur og ríkisstjórnar Íslands um Landsvirkjun.² Þar segir í 2. gr.:

1 Skjal nr. 6 (13).

2 Skjal nr. 6 (2).

Samningsaðilar leggja fram til stofnunar fyrirtækisins:

A. Ríkissjóður:

1. Eignarhluta sinn í Sogsvirkjuninni.
2. Vatnsréttindi þau, sem ríkissjóður á í Soginu, ásamt lóðum, sem til þarf vegna mannvirkja, sem þegar eru fyrir hendi, eða síðar kunna að verða reist, til þess að hagnýta allt vatnafl Sogsins, ásamt nauðsynlegum miðlunarvirkjum.
3. Vatnsréttindi vegna 210 MW virkjunar í Þjórsá við Búrfell, ásamt landi, sem til þarf vegna virkjunarinnar og réttindi til nauðsynlegra aðgerða ofar í ánni, vegna þessarar virkjunar.
4. Öll gögn varðandi undirbúning virkjunar við Búrfell, fram að 1. júlí '65, ásamt öllum mannvirkjum og framkvæmdum þar að lútandi.

Í 5. tölulið A-liðar var síðan fjallað um þær peningagreiðslur sem ríkissjóður lagði fyrirtækinu til og í B-lið 2. gr. var fjallað um framlag Reykjavíkurborgar.

Í þessum sameignarsamningi var ekki að finna neitt ákvæði um hve stóran eignarhluta hvor aðili ætti en í lögum nr. 59/1965 frá 20. maí sama ár, um Landsvirkjun, var hins vegar í 2. mgr. 1. gr. tekið fram að hvor aðili, ríkið og Reykjavíkurborg, ætti helming fyrirtækisins.

Hinn 27. febrúar 1981 var gerður nýr sameignarsamningur vegna samkomulags eignaraðila, dags. 12. desember 1980, um sameiningu Laxárvirkjunar og Landsvirkjunar. Með samningnum gerðist Akureyrarbær sameigandi ásamt ríkinu og Reykjavíkurborg.

Við samninginn lagði ríkissjóður fram 35% eignarhlut sinn í Laxárvirkjun og Akureyrarbær lagði fram 65% eignarhlut sinn í virkjuninni. Eftir þessa breytingu voru eignarhlutföll eigenda Landsvirkjunar þannig að ríkissjóður Íslands átti 48,40%, Reykjavíkurborg 45,95% og Akureyrarbær 5,65%. Þá var í þessum nýja sameignarsamningi ákvæði sem heimilaði ríkissjóði að auka eignarhluta sinn í 50% með því að leggja fram fjármuni eða yfirtaka skuldir að fjárhæð nýkr. 70.137.000,-. Fjárhæð þessi skyldi leiðrétt í réttu hlutfalli við breytingar á byggingarvísitölu frá 1. nóvember 1980 til greiðsludags.

Samkvæmt 20. gr. laga nr. 42/1983 öðlaðist samningur þessi gildi 1. júlí 1983 og sameignarsamningurinn frá 1. júlí 1965 félli þá úr gildi.

Í athugasemdum við frumvarp til laga um Landsvirkjun, sem varð síðar að lögum nr. 42/1983, kemur fram að frumvarpið hafi verið samið af nefnd skipaðri af eigendum Landsvirkjunar og var þar samkomulag um framangreind eignarhlutföll og segir þar í athugasemdum við 1. gr.:

Hér er sem fyrr gert ráð fyrir að Landsvirkjun sé með heimili og varnarþing í Reykjavík, fyrirtækið sé sjálfstæður réttaraðili með sjálfstæðan fjárhag og reikningshald. Ákvæði greinarinnar um eignaraðild breytast með hliðsjón af sameiningu Landsvirkjunar og Laxárvirkjunar samkvæmt hinum nýja sameignarsamningi ríkisstjórnar Íslands, Reykjavíkurborgar og Akureyrarbæjar um Landsvirkjun frá 27. febrúar 1981 sem tekur gildi hinn 1. júlí 1983 og kemur þá í stað sameignarsamnings ríkisstjórnar Íslands og Reykjavíkurborgar um Landsvirkjun frá 1. júlí 1965.

Hinn 11. ágúst 1982 var gerður samningur milli ríkisstjórnar Íslands og Landsvirkjunar um virkjanamál, yfirtöku byggðalína o.fl. Með samningnum var orkusvæði Landsvirkjunar fært þannig út að það náði til allra landshluta. Samkvæmt 1. mgr. 1. gr. samningsins tók Landsvirkjun að sér að reisa og reka sem sína eign Blönduvirkjun, Fljótsdalsvirkjun og Villinganesvirkjun. Jafnframt

yfirtók Landsvirkjun byggðalínur og aðveitustöðvar í eigu ríkisins sem getið er um í 6. og 7. gr. samningsins. Samkvæmt 1. mgr. 3. gr. samningsins skyldi áður en rekstur hvernar virkjunar hæfist gera samkomulag um greiðslu Landsvirkjunar til ríkissjóðs vegna þeirra vatnsréttinda sem í umráðum ríkisins voru, hvort sem um væri að ræða lögbyli í eigu ríkisins, önnur eignarlönd eða vatnsréttindi á almenningum og afréttarlöndum. Landsvirkjun skyldi skv. 2. mgr. 3. gr. greiða ríkissjóði fyrir slík virkjunarréttindi endurgjald sambærileg því sem almennt væri greitt vegna slíkra réttinda. Mætti endurgjaldið samkvæmt sama ákvæði vera sem eingreiðsla eða í formi árlegs afgjalds. Næðu aðilar ekki samkomulagi um endurgjald fyrir virkjunarréttindin skuldbundu þeir sig til að hlíta mati óvilhallra matsmanna, sbr. 3. mgr. 3. gr. Eignarhlutur eigenda Landsvirkjunar breyttust ekkert með samningnum.

Hinn 28. október 1996 var gerður samningur milli eignaraðila Landsvirkjunar um breytingu á sameignarsamningnum. Í þeim samningi er í 1. gr. svohljóðandi ákvæði:

4. gr. samningsins orðist svo: Eignarhluti aðila í Landsvirkjun er sem hér segir:

1. Ríkissjóður Íslands	50,000%
2. Reykjavíkurborg	44,525%
3. Akureyrarbær	5,475%

Ekki voru gerðar neinar þær breytingar sem vörðuðu málefni þau sem hér eru til umfjöllunar.

6.4.3.7. Samningar Landsvirkjunar um bótagreiðslur

Landsvirkjun hefur gert samninga um greiðslu bóta vegna röskunar á landi og eftir atvikum skerðingu á nytjum afrétta. Verður hér fjallað um þá samninga sem gerðir hafa verið og lúta að því landsvæði sem er til umfjöllunar í máli þessu. Um samninga Landsvirkjunar um bætur á öðrum svæðum vísast til kafla 12.1.3. í úrskurði nefndarinnar í máli nr. 7/2000.

Hinn 3. júlí 1981 var undirritaður samningur milli Landsvirkjunar annars vegar og Ása-, Djúpár-, Holta- og Landmannahrepps í Rangárvallasýslu hins vegar. Í 1. gr. samningsins var fjallað um að virkjunarframkvæmdir Landsvirkjunar á vatnasvæðum Þjórsár og Tungnaár hafi haft í för með sér breytingar á árfarvegum, tilkomu nýrra vatnsvega og gróðurskemmda á afréttum hreppanna. Er það síðan rakið að leitast hafi verið við að ná samkomulagi um lausn mála, ýmist í eitt skipti fyrir öll eða til lengri eða skemmri tíma. Sagði síðan að ætlunin með þessum samningi væri að leysa þessi mál í eitt skipti fyrir öll og einnig leysa hliðstæð mál sem kynnu að koma upp í framtíðinni að því er varðaði frekari framkvæmdir Landsvirkjunar á vatnasvæðum Þjórsár og Tungnaár í samræmi við fyrirliggjandi áætlanir. Í 2. gr. samningsins var því lýst yfir af hálfu hreppanna að þeir hafi þegar komið á framfæri öllum kröfum og athugasemdum vegna byggingar og rekstrar Búrfellsvirkjunar og Þórisvatnsmiðlunar og muni ekki gera frekari kröfur eða athugasemdir vegna framkvæmda, reksturs eða hugsanlegrar stækkunar Búrfellsvirkjunar og Þórisvatnsmiðlunar. Loks var því lýst í 3. gr. samningsins að öllum kröfum og athugasemdum, sem settar hafi verið fram af lögmönnum hreppanna í tilefni auglýsingar iðnaðarráðuneytisins dagsettri 10. janúar 1977 og snerti hagsmuni þeirra með tilliti til framkvæmda við Sigölduvirkjun og reksturs hennar eða stækkun hennar, hafi verið komið á framfæri við Landsvirkjun og frekari kröfur eða athugasemdir yrðu ekki gerðar. Þá var því sama lýst yfir hvað varðaði framkvæmdir við Hrauneyjafossvirkjun, rekstur hennar og hugsanlegrar stækkunar, sbr. 4. gr. Í samningnum var einnig fjallað um áætlanir Landsvirkjunar um vatnaveitur og aðrar aðgerðir sem fyrirhugaðar væru af hálfu fyrirtækisins á vatnasvæðum Þjórsár og Tungnaár til að tryggja rekstur núverandi virkjana Landsvirkjunar og þeirra virkjana sem til greina kæmi að byggja á afréttum hreppanna samkvæmt mynsturáætlun verkfræðistofu Sigurðar Thoroddsen hf. Var því einnig lýst yfir af hálfu hreppanna að öllum kröfum og

athugasemdum, sem snertu hagsmuni þeirra, hafi verið komið á framfæri við Landsvirkjun og frekari kröfur eða athugasemdir yrðu ekki gerðar.

Í 6. gr. samningsins var því lýst yfir af hálfu Landsvirkjunar að fyrirtækið skuldbindi sig til að greiða hreppunum bætur, kr. 3.000.000,00 í eitt skipti fyrir öll, vegna alls tjóns af hvaða tagi sem þeir hafi orðið fyrir til þessa vegna byggingar, reksturs og stækkunar Búrfellsvirkjunar, Þórisvatns-miðlunar, Sigölduvirkjunar, Hrauneyjafossvirkjunar og annarra framkvæmda og aðgerða á afréttum hreppanna. Þá skuldbatt Landsvirkjun sig til þess að greiða hreppunum bætur fyrir hvern hektara beitarlunds sem færi undir vatn eða spilltist á annan hátt vegna miðlana, vatnaveita og annarra virkjanaframkvæmda á afréttum hreppanna.

Í sama ákvæði kom fram að samkomulag væri um að bæturnar skyldu ákveðnar af Rannsóknarstofnun landbúnaðarins og miðaðar við hve háar bæturnar skyldu vera til að ná upp sama beitargildi og stofnunin teldi að svæðið hefði áður haft. Bæturnar skyldur vera að lágmarki kr. 200 en að hámarki kr. 300 á hektara miðað við byggingarvísitölu 1. janúar 1981 og skoðast sem fullnaðarbætur í eitt skipti fyrir öll, fyrir hlutaðeigandi svæði, eins og það var orðað í samningnum. Jafnframt féllu hrepparnir frá öllum eldri kvöðum og samningum um ræktun á afréttum hreppanna, sbr. 7. gr.

Þá kom fram í 8. gr. samnings þessa að Landsvirkjun skuldbatt sig til að setja upp girðingar á afréttum hreppanna til að tryggja öryggi manna og búfjár svo og til að afréttaskil raskist ekki. Einnig voru ákvæði um skuldbindingu Landsvirkjunar um stuðlun laxgengdar um fossinn Búða í Þjórsá með gerð laxastiga um fossinn eða sprengingum, sbr. 9. gr. svo og um yfirlýsingu fyrirtækisins varðandi framkvæmdir við að reisa á kostnað þess aðstöðu fyrir lax- og silungsklak og kosta þar tilraunaeldi og rannsóknir, sbr. 10. gr. Miðað skyldi við að stöðin fullnægði sem næst þörfum vatnsvæða í Rangárvallasýslu.

Í samningnum var einnig að finna í 13. gr. ákvæði þar sem hrepparnir lýstu því sérstaklega yfir að téður samningur fæli í sér fullar bætur fyrir allt það tjón og óhagræði sem framkvæmdir og rekstur Landsvirkjunar til þessa hafi haft í för með sér á Holtamanna- og Landmannaafretti, svo sem á gróðri og veiði. Enn fremur staðfestu hrepparnir að samningurinn fæli í sér fullar bætur fyrir samskonar tjón og óhagræði sem þeir kynnu síðar að verða fyrir vegna framkvæmda Landsvirkjunar á afréttum hreppanna í samræmi við mynsturáætlun Verkfræðistofu Sigurðar Thoroddsen hf.

Í 14. gr. samningsins var því lýst að með samningnum sé á engan hátt tekin afstaða til ágreinings hreppanna og ríkisins um beinan eignarrétt að afréttum hreppanna eða hlunnindum innan afreittarmarka.

Í 15. gr. samningsins var svohljóðandi ákvæði: „Hrepparnir áskilja sér rétt til sérstakra bóta fyrir sand- og malartöku Landsvirkjunar á afréttum hreppanna í þágu virkjanaframkvæmda, en þó aðeins að svo miklu leyti sem hreppunum kann að verða dæmdur beinn eignarréttur að hlutaðeigandi námum.“

Samningur þessi var undirritaður með fyrirvara um staðfestingu stjórnar Landsvirkjunar og hlutaðeigandi hreppsnefnda. Sérstakt staðfestingarskjal var síðan undirritað þann 24. júlí 1981 og var samningurinn staðfestur með tveim breytingum. Annars vegar var felld niður úr 15. gr., „en þó aðeins að svo miklu leyti sem hreppunum kann að verða dæmdur beinn eignarréttur að hlutaðeigandi námum.“ En hins vegar var bætt við viðbótar bótagreiðslum að fjárhæð kr. 0,2 millj. kr. til Ása- og Djúpárhreppa og kr. 0,4 millj. kr. til Holtamanna- og Landmannahreppa.

Landsvirkjun ritaði oddvitum hreppanna bréf þann 8. júlí 1987 í tilefni þess að fiskur hefði tekið sér bólfestu í miðlunarlónum við Sigöldu, Hrauneyjafoss og Sultartanga. Var í bréfunum lýst þeirri skoðun Landsvirkjunar að spjöll á veiðiám hefðu verið bætt að fullu með samkomulaginu frá 3. og 24. júlí 1981. Þá var þar fullyrt að Landsvirkjun hefði látið gera umrædd virkjunarlón og hefði öll réttindi og umráð yfir lónunum sem eignarrétti fylgdi að lögum. Kröfur Landsvirkjunar voru síðan itrekaðar með bréfum dagsettum 3. febrúar 1992 og í framhaldi af því var þann 2. júní sama ár

haldinn fundur með fulltrúum hreppanna og Landsvirkjun. Niðurstaða fundarins var að gert var um það samkomulag að Landsvirkjun fengi leyfi fyrir tilteknum fjölda stanga í Krókslóni, Kvíslarveitum og Þórisvatni til næstu 5 ára. Þá voru aðilar sammála um að málið yrði skoðað að nýju að liðnum framangreindum tíma, sbr. fundargerð frá 2. júní 1992. Samkomulag þetta er útrunnið og var ekki endurnýjað.

6.4.4. Heimildir Landsvirkjunar samkvæmt lögum

6.4.4.1. Inngangur

Svo sem nánar er rakið í kafla 6.4.2 hefur Landsvirkjun auk einkaréttarlegra heimilda byggt eignaréttarlegt tilkall á þeim lögbundnu heimildum sem fyrirtækinu hafa í gegnum tíðina verið veittar til byggingar og starfrækslu raforkumannvirkja í víðasta skilningi. Er því nauðsynlegt að huga nánar að eignaréttarlegri stöðu Landsvirkjunar samkvæmt þeim lagaheimildum sem fyrirtækið varða og það byggir rétt á sem og þeim leyfum sem veitt hafa verið á grundvelli viðkomandi lagaheimilda.

Við nánari skoðun og mat á því hver réttindi Landsvirkjun eigi á svæði því, sem til meðferðar er í máli þessu og þá eftir atvikum innan svæðis sem úrskurðað kann að verða sem þjóðlenda, hefur verið farin sú leið að kanna lagaheimildir og lögskýringargögn öll, umsóknir Landsvirkjunar um virkjanir og raforkumannvirki, ásamt fylgiskjölum og samsvarandi lögbundnum leyfum ráðherra. Þannig hefur verið leitast við að skýra heimildir Landsvirkjunar og inntak þeirra réttinda sem fyrirtækið hefur öðlast á grundvelli lagaheimilda og leyfisveitinga. Fyrir ályktunum og niðurstöðum óbyggðanefndar um þýðingu þeirra er síðan gerð grein í kafla 6.4.6.2.

6.4.4.2. Ákvæði í lögum um orkunýtingu fallvatna o.fl.

Samkvæmt 2. gr. vatnalaga nr. 15/1923 gildir sú meginregla að landareign hverri fylgi réttur til umráða og hagnýtingar á því vatni, straumvatni eða stöðuvatni, sem á henni er á þann hátt sem lögin heimili. Í V. kafla laganna er síðan fjallað um notkun vatnsorku en í 1. mgr. 49. gr. segir:

Eiganda landareignar, sem vatnsréttindi fylgja, svo og öðrum, sem heimildir hafa á þeim tekið, er rétt að nota það vatn, sem um hana rennur, til að vinna úr því orku, enda sé enginn fyrir það sviptur því vatni, sem hann þarf að nota samkvæmt III. og IV. kafla, né neinum bakaðir óhæfilegir örðugleikar um slíka notkun, né vatni, er nota þarf með þeim hætti, spillt fyrir neinum, svo að til verulegra óþæginda horfi.

Þá er í 2. mgr. 49. gr. vatnalaga mælt fyrir um að leyfi ráðherra þurfi til að virkja hluta af fallvatni sem hefur meira en 500 eðlishestöfl og megi binda leyfið skilyrðum sem ráðherra telur nauðsynleg til þess að hagkvæm virkjun á fallvatninu geti síðar farið fram eða synja um leyfið ef ekki þykir gerlegt að setja fullnægjandi skilyrði um þetta.

Í lögum um vatnsorkusérleyfi, nr. 46/1925, var að finna í 1. mgr. 2. gr. ákvæði sem kvað á um að umráðamönnum vatnsréttinda væri eigi heimilt, án leyfis ríkisstjórnarinnar, að virkja til orkunýtingar fallvatn (foss eða hávaða) eða hluta úr því ef fallvatnið hefði meira en 500 eðlishestöfl.

Í 1. mgr. 1. gr. laga nr. 83/1932, um raforkuvirki, kom fram að hver sveitar- eða bæjarstjórn hefði einkarétt til þess að stofnsetja og starfrækja innan sveitar raforkuver til almenningsþarfa, önnur en vatnsorkuver. Einkarétt þennan gat sveitar- eða bæjarstjórn veitt öðrum aðilum, einstaklingum eða félögum, að uppfylltum skilyrðum sem tilgreind voru nánar í lögnum, sbr. 1. mgr. 3. gr.

Í lögum nr. 16/1942, um rafveitur ríkisins, kom fram að ríkisstjórninni væri heimilt að setja á stofn og starfrækja rafveitur sem vera skyldu eign ríkisins. Verkefni rafveitna ríkisins skyldu vera skv. 1. mgr. 2. gr. laganna að afla almenningsþarfa í landinu raforku með því að vinna hana sjálfar, kaupa eða taka við henni frá orkuverum eða öðrum orkuveitum, veita orkunni um hreppa, sýslur eða stærri landshluta og selja hana eða afhenda raforkuveitum í kaupstöðum, kauptúnum eða öðrum

innanhéraðsorkuveitum eða orkuveitafélögum. Samkvæmt 12. gr. laganna hafði rafveitustjóri ríkisins umsjón með fallvötnum í eigu ríkisins.

Þá var ákvæði í 1. mgr. 1. gr. raforkulaga, nr. 12/1946, sem kvað á um að ríkinu einu væri heimilt að reisa og reka raforkuver sem stærri væru en 100 hestöfl, þó svo að ráðherra gæti skv. 4. mgr. 1. gr. laganna heimilað að fenginni tillögu frá raforkumálastjóra að veita sveitarfélagi eða einstökum manni eða fyrirtæki leyfi til að reisa og reka raforkuver allt að 2000 hestöflum að stærð til að fullnægja rafafliþörf sinni ef rafmagnsveitur ríkisins eða héraðsveitur gætu ekki eða óskuðu ekki að láta rafaflið í té.

Í lögum nr. 92/1947, um ný orkuver og nýjar orkuveitur rafmagnsveitna ríkisins, var í 1. gr. að finna ákvæði sem heimilaði ríkisstjórninni að fela rafmagnsveitum ríkisins m.a. að reisa raforkuver við Fossá í Fróðárhreppi og við Gönguskarðsá. Í 3. gr. laganna sagði að um stofnun og rekstur þeirra orkuvera, sem um ræddi í 1. gr., færi að öðru leyti en fram kæmi í 1. gr. eftir lögum nr. 12/1946. Mjög sambærileg lög voru nr. 34/1949, um ný orkuver og nýjar orkuveitur rafmagnsveitna ríkisins, þar sem í 1. gr. var heimild til handa ríkisstjórninni að fela rafmagnsveitum ríkisins að virkja Laxá fremri í Austur-Húnavatnssýslu, Þverá og vatnsfallið Þrandargil í Laxárdal. Tekið var fram í 4. gr. að um stofnun og rekstur orkuvera og orkuveitna færi að öðru leyti en því sem fram kæmi í 1. og 2. gr., eftir lögum nr. 12/1946. Enn var að finna eðlislík ákvæði í lögum nr. 12/1951 um ný orkuver og nýja orkuveitu rafmagnsveitu ríkisins. Þar kom fram í 1. gr. að ríkisstjórninni væri heimilt að fela rafmagnsveitum ríkisins að virkja Fossá og Grímsá. Síðan var í 3. gr. að finna sambærilegt ákvæði og í hinum tveimur fyrrnefndu lögum að um stofnun og rekstur orkuvera þeirra og orkuveitu færi að öðru leyti eftir lögum 12/1946. Einnig má nefna lög nr. 65/1956, um ný orkuver og nýjar orkuveitur Rafmagnsveitna ríkisins. Í 1. gr. laganna kom fram sú heimild ríkisstjórnarinnar að fela Rafmagnsveitum ríkisins að virkja tilgreindar ár skv. ákvæðinu. Í 4. gr. laganna kom fram að um stofnun og rekstur téðra orkuvera og orkuveitna færi að öðru leyti eftir ákvæðum laga nr. 12/1946.

Í 1. gr. laga um orkuver Vestfjarða, nr. 54/1954, var heimildarákvæði fyrir ríkisstjórnina að fela Rafmagnsveitum ríkisins að virkja Dynjandísá eða Mjólká í Arnarfirði til orkuvinnslu. Ríkisstjórninni heimilaðist að festa kaup á vatnsréttindum í ánum fyrir botni Arnarfjarðar ef viðunandi kjör fengjust, sbr. 4. gr. laganna.

Í orkulögum, nr. 58/1967, voru síðan tekin upp hliðstæð ákvæði en þar sagði í 10. gr.:

Til að reisa og reka raforkuver stærra en 2000 kw þarf leyfi Alþingis. Til að reisa og reka raforkuver 200-2000 kw þarf leyfi ráðherra raforkumála.

Þá er heimilt að reisa og reka varastöð allt að 1000 kw án sérstaks leyfis.

Þeir, sem við gildistöku þessara laga hafa rétt til að eiga, reisa eða reka raforkuver, halda þeim rétti áfram.

Þá sagði í 11. gr:

Umsóknir um leyfi til að reisa og reka raforkuver eða stækka skulu sendar ráðherra raforkumála, ásamt uppdráttum, kostnaðar- og rekstraráætlun hins fyrirhugaða raforkuvers. Ráðherra sendir gögn þessi Orkustofnun til umsagnar, áður en hann afgreiðir málið endanlega, eða fær það Alþingi til meðferðar.

Í II. kafla gildandi raforkulaga, nr. 65/2003, er mælt fyrir um heimild til raforkuvinnslu. Samkvæmt 1. mgr. 4. gr. laganna þarf leyfi ráðherra til að reisa og reka raforkuver. Þó þarf ekki slíkt leyfi vegna raforkuvera með uppsettu afli sem er undir 1 MW en skylt er að tilkynna Orkustofnun um raforkuvinnslu slíkra raforkuvera ef orkan er seld eða hún sett inn á raforkukerfi. Um skilyrði fyrir veitingu virkjunarleyfis er síðan fjallað í 5. gr. laganna.

Samkvæmt 6. gr. laga nr. 57/1998, um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu, er nýting auðlinda úr jörðu háð leyfi iðnaðarráðherra. Undantekningu frá því er að finna í 10. gr. laganna þar sem segir að landeiganda sé heimilt án leyfis að hagnýta jarðhita í eignarlandi sínu til heimilis- og búsparfa allt að 3,5 MW. Landeiganda ber þó að tilkynna Orkustofnun um fyrirhugaðar jarðboranir og aðrar meiri háttar framkvæmdir vegna þessa. Í 2. mgr. 10. gr. laganna kemur fram að um heimild til nýtingar á jarðhita til raforkuvinnslu fer samkvæmt ákvæðum orkulaga.

6.4.5. Lagaheimildir sem einkum varða Landsvirkjun

6.4.5.1. Inngangur

Hér á eftir verður nánar vikið að einstökum heimildum sem varða Landsvirkjun sérstaklega. Þær lagaheimildir, sem um er að ræða, eiga það sammerkt að samkvæmt þeim er Landsvirkjun heimil- að að reisa og reka nánar tilgreind raforkuver og meginstofnlínur og einnig er veitt heimild til að gera nauðsynlegar ráðstafanir á ákveðnum vatnasvæðum til þess að tryggja rekstur raforkuveranna á hverjum tíma, m.a. með gerð vatnsmiðlana, stíflugerð o.fl. Þá hafa viðkomandi lög á hverjum tíma haft að geyma eignarnámsheimild til handa Landsvirkjun til að taka eignarnámi vatnsréttindi, lönd, mannvirki og önnur réttindi, sem nauðsynleg eru, til þeirra framkvæmda sem Landsvirkjun eru heimilaðar og ætlaðar lögum samkvæmt.

Óbyggðanefnd hefur gert ítarlega rannsókn á þeim lögum sem fjallað verður um hér á eftir og í því sambandi kannað frumvörp til laganna, greinargerðir og athugasemdir með þeim, ásamt því að fara yfir allar umræður um viðkomandi lagafrumvörp. Í tilvitnuðum lögskýringargögnum sýnist hvergi vera að finna áform í þá veru að með lögnum sjálfum sé tilætluð sú að stofna til hefð- bundinna eignarréttarheimilda Landsvirkjun til handa að lands- og/eða vatnsréttindum.

6.4.5.2. Lög nr. 59/1965, um Landsvirkjun

Fyrirtækið Landsvirkjun var stofnað með lögum nr. 59/1965. Stofnendur fyrirtækisins voru samkvæmt 1. gr. laganna ríkissjóður og Reykjavíkurborg og átti hvor aðili helming fyrirtækisins. Um þær eignir sem fyrirtækinu voru lagðar til í upphafi, af hálfu ríkisins, hefur verið ítarlega fjall- að í kafla 6.4.3.6. hér að framan. Verður hér beint sjónum að því hvaða réttindi Landsvirkjun voru fengin með lögnum.

Í 1. mgr. 4. gr. laganna var svohljóðandi ákvæði:

Landsvirkjun tekur við öllum eignum Sogsvirkjunar og eimhverfilsstöð Reykjavíkurborgar við Elliðaár ásamt áhvilandi skuldum og rekstri þessara mannvirkja með öllum réttindum og skyldum, er honum fylgja. Jafnframt tekur Landsvirkjun við öllum vatnsréttindum og réttindum ríkisins og Reykjavíkurborgar til virkjana í Sogi og Þjórsá við Búrfell, sbr. 6. gr., svo og öllum áætlunum og undirbúningsframkvæmdum ríkisins vegna virkjunar við Búrfell.

Í 1. mgr. 5. gr. kom fram að ríkið og Reykjavíkurborg legðu Landsvirkjun til sem endurgjalds- laust stofnframlag eignir þær sem greindi í 4. gr. laganna. Í sameignarsamningi aðilanna um Landsvirkjun skyldi gerð nánari grein fyrir þessum framlögum. Í 6. gr. laganna sagði síðan:

Landsvirkjun er heimilt að reisa allt að 210 MW raforkuver í Þjórsá við Búrfell ásamt aðalorkuveitum og gera nauðsynlegar ráðstafanir á vatnasvæði Þjórsár ofan virkjunarinnar til að tryggja rekstur hennar.

Enn fremur er Landsvirkjun heimilt að reisa eldsneytisafstöðvar þær, sem fyrirtækið telur rétt að koma upp.

Þá sagði í 7. gr.:

Til byggingar nýrra aflstöðva og aðalorkuveitna þarf Landsvirkjun leyfi ráðherra þess, sem fer með raforkumál. Áður en byrjað er á nýjum mannvirkjum, hvort heldur er aflstöðvar og aðalorkuveitur, skal Landsvirkjun senda ráðherra þeim sem fer með raforkumál, uppdætti af hinum fyrirhuguðu mannvirkjum, ásamt lýsingu á þeim. Getur ráðherra krafizt þeirra breytinga á fyrirhugaðri tilhögun mannvirkjana, sem nauðsynlegar kunna að þykja vegna almenningshagsmuna.

Í athugasemdum við þessa grein segir að rétt þyki að taka fram að Landsvirkjun geri ráðherra fyrir fram ítarlega grein fyrir fyrirhugaðri tilhögun allra mannvirkja og fái samþykki hans fyrir gerð og frágangi þeirra og er í því sambandi vísað til ákvæða vatnalaga og raforkulaga.

Loks sagði í 18. gr. að ráðherra gæti heimilað Landsvirkjun að taka eignarnámi vatnsréttindi, lönd, mannvirki og önnur réttindi, sem nauðsynleg væru til framkvæmda samkvæmt lögnum.

Í 4. og 5. gr. laganna var þannig sérstaklega vísað til og fjallað um þau eignarréttindi sem fyrirtækinu væru lögð til samkvæmt upphaflegum sameignarsamningi aðila frá 1. júlí 1965, sem nánar er fjallað um í kafla 6.4.3.6. Tilvitnuðum lagaheimildum sýnist hins vegar ekki hafa verið ætlað að ljá þeim heimildum aðra og meiri þýðingu að eignarrétti en fólst í framsali þeirra skv. tilvitnuðum samningi. Með vísan til framangreindrar rannsóknar, sbr. kafla 6.4.5.1, er það því mat óbyggðanefndar að með tilvitnuðum lögum nr. 59/1965 hafi ekki verið stofnað til beinna eignarréttarheimilda í einkaeignarréttarlegum og stjórnskipulegum skilningi, sbr. og orðalag c-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998, Landsvirkjun til handa, að fasteignarréttindum þeim sem liggja utan eignarlanda í skilningi 1. gr. laga nr. 58/1998.

6.4.5.3. Lög nr. 36/1969, breyting á lögum nr. 59/1965, um Landsvirkjun

Lög þessi fjalla einungis um breytingu á 1. mgr. 15. gr. laganna sem fjallar um heimild til ríkisstjórnarinnar til að ábyrgjast með sjálfskuldarábyrgð lán er Landsvirkjun tekur til Búrfellsvirkjunar.

Þessi lagabreyting hefur ekki áhrif á þau málefni sem um er fjallað í úrskurði þessum.

6.4.5.4. Lög nr. 37/1971, breyting á lögum nr. 59/1965, um Landsvirkjun

Með setningu laga nr. 37/1971 voru gerðar verulegar breytingar á lögum nr. 59/1965, um Landsvirkjun.

Helstu breytingar voru þær að samkvæmt 2. gr. var bætt nýrri málsgrein við 4. gr. laganna svohljóðandi:

Landsvirkjun tekur enn fremur við öllum vatnsréttindum og réttindum ríkisins til virkjana í Tungnaá við Sigöldu og Hrauneyjafoss, sbr. 6. gr.

Samkvæmt 4. gr. þessara laga kom ný grein í stað 6. gr. laganna og hljóðaði greinin þannig eftir breytinguna:

Landsvirkjun er heimilt:

1. Að reisa allt að 210 MW raforkuver í Þjórsá við Búrfell, ásamt aðalorkuveitum.
2. Að reisa allt að 170 MW raforkuver í Tungnaá við Hrauneyjafoss, ásamt aðalorkuveitum.
3. Að reisa allt að 170 MW raforkuver í Tungnaá við Sigöldu, ásamt aðalorkuveitum.

Landsvirkjun er jafnframt heimilt að gera þær ráðstafanir á vatnasvæðum ofan virkjana sinna í Tungnaá og milli þeirra og Búrfellsvirkjunar, sem nauðsynlegar þykja til að tryggja rekstur þessara virkjana á hverjum tíma. Nær heimildin m.a. til stíflugerðar í Þórisós og Köldukvísl og að veita Köldukvísl um skurð í Þórisvatn og þaðan um skurð í Tungnaá. Enn fremur er Landsvirkjun heimilt að reisa eldneytisafstöðvar þær sem fyrirtækið telur rétt að koma upp.

Í 2. gr. laganna, sem breytti 4. gr. eldri laga, er þannig kveðið á um það að Landsvirkjun taki enn fremur við öllum vatnsréttindum og réttindum ríkisins til virkjana í Tungnaá við Sigöldu og Hrauneyjafoss og síðan vísað nánar þar um til 6. gr. laganna í breyttri mynd. Allt að einu verður ekki annað séð en að með tilvitnaðri lagaheimild sé eingöngu verið að vísa til mögulegra eignarréttinda sem ríkið annað tveggja hafi sannanlega verið komið að eða talið sig komið að með einkaeignarréttarlegu framsali en lagaákvæðinu sjálfu hafi ekki verið ætlað að ljá þeim heimildum aðra og/eða meiri þýðingu. Breyta engu í því tilliti ummæli þingmanns við 2. umræðu í efri deild Alþingis 14. desember 1970 um mat á vatnsréttindum sem ríkið afhenti Landsvirkjun, eins og hreyft hefur verið af hálfu Landsvirkjunar. Með vísan til framangreindrar rannsóknar, sbr. kafla 6.4.5.1, er það mat óbyggðanefndar að með tilvitnuðum lögum nr. 37/1971 hafi ekki verið stofnað til beinna eignarréttarheimilda í einkaeignarréttarlegum og stjórnskipulegum skilningi, sbr. og orðalag c-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998, Landsvirkjun til handa, að fasteignarréttindum þeim sem liggja utan eignarlanda í skilningi 1. gr. laga nr. 58/1998.

6.4.5.5. Lög nr. 60/1981, um raforkuver

Hinn 4. júní 1981 voru samþykkt á Alþingi lög um raforkuver, nr. 60/1981. Þar var í 1. mgr. 1 gr. fjallað um virkjanir Landsvirkjunar á því svæði sem hér er til umfjöllunar og er málsgreinin svohljóðandi:

Landsvirkjun er heimilt að fengnu samþykki ríkisstjórnarinnar – að stækka Hrauneyjafossvirkjun í allt að 280 MW aflí – að stækka Sigölduvirkjun í allt að 200 MW aflí – að gera ráðstafanir sem nauðsynlegar þykja til að tryggja rekstur orkuveranna á Þjórsársvæðinu og koma vinnslugetu þeirra í eðlilegt horf, m.a. með Kvislaveitu, stækkun Þórisvatnsmiðlunar og stíflu við Sultartanga – að virkja á ármótum Þjórsár og Tungnaár við Sultartanga (Sultartangavirkjun) með allt að 130 MW afl.

Í 4. mgr. 1. gr. laganna sagði síðan:

Virkjunaraðila er heimilt að gera nauðsynlegar ráðstafanir á vatna- og háhitavæðum þeirra virkjana, sem lög þessi taka til, í því skyni að tryggja rekstur orkuveranna gegn truflunum og til að ná fram áætlaðri vinnslugetu.

Þá sagði í 5. mgr. 1. gr. laganna:

Virkjunaraðila er einnig heimilt að reisa og reka orkuveitur til að tengja framangreind orkuver við núverandi landskerfi og Rafmagnsveitum ríkisins og/eða Landsvirkjun er heimilt að styrkja landakerfið að því marki sem nauðsynlegt er talið til að flytja orkuna til afhendingar staða út frá landskerfinu.

5. gr. laganna var svohljóðandi:

Ráðherra getur tekið eignarnámi eða heimilað virkjunaraðila að taka eignarnámi vatnsréttindi, lönd, mannvirki og önnur réttindi, sem nauðsynleg eru til framkvæmda, samkvæmt lögum þessum. Um framkvæmd eignarnáms fari eftir lögum nr. 11/1973 um framkvæmd eignarnáms. Um mat eignarnámsbóta skal fara eftir ákvæðum 140. gr. vatnalaga nr. 15/1923.

Með vísan til framangreindrar rannsóknar sbr. kafla 6.4.5.1, er það mat óbyggðanefndar að með tilvitnuðum lögum nr. 60/1981 hafi ekki verið stofnað til beinna eignarréttarheimilda í einkaeignarréttarlegum og stjórnskipulegum skilningi, sbr. og orðalag c-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998, Lands-

virðjun til handa, að fasteignaréttindum þeim sem liggja utan eignarlanda í skilningi 1. gr. laga nr. 58/1998.

6.4.5.6. Lög nr. 42/1983, um Landsvirkjun

Ný lög um Landsvirkjun, nr. 42/1983, voru samþykkt á Alþingi 23. mars 1983 og komu þau í stað laganna nr. 59/1965 með þeim breytingum sem gerðar höfðu verið á þeim. Þar segir í 4. gr:

Landsvirkjun er eigandi raforkuvera, annarra mannvirkja, vatnsréttinda og búnaðar sem fyrirtækið hefur eignast fyrir setningu laga þessara.

Samkvæmt sameignarsamningi ríkisins, Reykjavíkurborgar og Akureyrarbæjar, dagsettum 27. febrúar 1981, tekur Landsvirkjun hinn 1. júlí 1983 við eignarhlut ríkissjóðs og Akureyrarbæjar í Laxárvirkjun.

Þá segir í 6. gr:

Landsvirkjun reisir og rekur, samkvæmt lögum nr. 60/1981 um raforkuver og samkvæmt sérstöku samkomulagi við ríkisstjórn Íslands, dagsettu 11. ágúst 1982, eftirtalin raforkuver að fengnu leyfi ráðherra orkumála skv. 7. gr.:

Blönduvirkjun með allt að 180 MW afli.

Fljótsdalsvirkjun með allt að 330 MW afli.

Villinganesvirkjun með allt að 40MW afli.

Landsvirkjun ber að hafa forgöngu um virkjanir á orkusvæði sínu svo að tryggt verði að afl- og orkuþörf viðskiptavina fyrirtækisins verði ávallt fullnægt. Einnig ber Landsvirkjun að kappkosta styrkingu og frekari uppbyggingu meginstofnlínukerfis síns með það fyrir augum að tryggja sem best rekstraröryggi Landsvirkjunarkerfisins í heild.

Loks segir í 7. gr:

Til byggingar nýrra raforkuvera og meginstofnlína þarf Landsvirkjun leyfi ráðherra þess sem fer með orkumál. Áður en byrjað er á nýjum mannvirkjum, hvort heldur eru raforkuver eða meginstofnlínur, skal Landsvirkjun senda ráðherra þeim, sem fer með orkumál, uppdætti af hinum fyrirhuguðu mannvirkjum, ásamt lýsingu á þeim.

Getur ráðherra krafist þeirra breytinga á fyrirhugaðri tilhögun mannvirkja sem nauðsynlegar kunna að þykja vegna almenningshagsmuna.

Í 18. gr. laganna segir að ráðherra geti heimilað Landsvirkjun að taka eignarnámi vatnsréttindi, lönd, mannvirki og önnur réttindi sem nauðsynleg eru til framkvæmda samkvæmt lögnum.

Í 1. mgr. 4. gr. er þannig tekið fram að fyrirtækið sé eigandi orkuvera, vatnsréttinda o.fl. sem það hafi eignast fyrir setningu laganna og í 2. mgr. 4. gr. er vísað til sameignarsamnings eigendanna frá 27. febrúar 1981, sbr. umfjöllun í kafla 6.4.3.6. og hnykkt á því að samkvæmt honum taki Landsvirkjun við eignarhlut ríkissjóðs og Akureyrarbæjar í Laxárvirkjun. Þá er í 5. gr. laganna vísað til þess að Landsvirkjun hafi verið lögð til stofnframlög og vísað um það til 4. gr. laganna og tilvitnaðs samnings. Allt að einu verður ekki annað séð en að með tilvitnaðri lagaheimild hafi ein-

göngu verið að vísa til mögulegra eignarréttinda sem ríkið annað tveggja hafi sannanlega verið komið að eða talið sig komið að með einkaeignarréttarlegu framsali en lagaákvæðinu sjálfu hafi ekki verið ætlað að ljá þeim heimildum aðra og/eða meiri þýðingu. Með vísan til framangreindrar rannsóknar, sbr. kafla 6.4.5.1. er það mat óbyggðanefndar að með tilvitnuðum lögum nr. 42/1983 hafi ekki verið stofnað til beinna eignarréttarheimilda í einkaeignarréttarlegum og stjórnskipulegum skilningi, sbr. og orðalag c-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998, Landsvirkjun til handa, að fasteignarréttindum þeim sem liggja utan eignarlanda í skilningi 1. gr. laga nr. 58/1998.

6.4.5.7. Lög nr. 74/1990 um breytingu á lögum nr. 60/1981, um raforkuver o.fl.

Lög nr. 74/1990 voru samþykkt á Alþingi 18. maí 1990. Þar segir í 1. gr:

Niðurlag 1. mgr. 1. gr. laga nr. 60/1981 breytist þannig að við bætast tveir málsliðir sem orðist svo:

- að stækka Búrfellsvirkjun í allt að 310 MW afl,
- að stækka Kröfluvirkjun í allt að 60 MW afl.

Ekki voru gerðar frekari breytingar á lögnum um raforkuver samkvæmt þessum breytingarlögum sem skipta máli í þessari umfjöllun.

Hins vegar var með þessum lögum einnig breytt lögum nr. 42/1983, um Landsvirkjun, og var þar bætt tveim nýjum málsgreinum á eftir 1. mgr. 6. gr. laganna svohljóðandi:

Landsvirkjun reisir og rekur, samkvæmt lögum nr. 60/1981 eftirtalin raforkuver, að fengnu leyfi iðnaðarráðherra skv. 7. gr. þessara laga: Búrfellsvirkjun, með allt að 310 MW afli, Sultartangavirkjun, með allt að 130 MW afli, Hrauneyjafossvirkjun, með allt að 280 MW afli, Sigölduvirkjun, með allt að 200 MW afli, Kröfluvirkjun, með allt að 60 MW afli.

Landsvirkjun er heimilt, að fengnu samþykki iðnaðarráðherra, að gera ráðstafanir til að tryggja rekstur orkuvera á Þjórsársvæðinu, m.a. með Kvíslaveitu, stækkun Þórisvatnsmiðlunar og stíflu við Sultartanga.

Í bráðabirgðaákvæði I var svofellt ákvæði:

Takist samningar um að reisa nýtt álver á grundvelli yfirlýsingar, dags. 13. mars 1990, milli ríkisstjórnarinnar og ATLANTAL-aðilanna um ásetning að ljúka samningum um nýtt álver með um 200 þús. tonna framleiðslugetu á ári skal mæta orkuþörf þess með því að ráðast auk Blönduvirkjunar í eftirtaldar framkvæmdir, sbr. 1. og 2. gr. þessara laga og 6. gr. laga nr. 42/1983 um Landsvirkjun:

1. Fljótsdalsvirkjun.
2. Stækkun Búrfellsvirkjunar, 5. áfanga Kvíslaveitu og stækkun miðlunar í Þórisvatni.
3. Stækkun Kröfluvirkjunar og 1. áfanga Nesjavallavirkjunar takist samningar við Hitaveitu Reykjavíkur um samrekstur virkjunarinnar við raforkukerfi landsins.

Með vísan til framangreindrar rannsóknar, sbr. kafla 6.4.5.1. er það mat óbyggðanefndar að með tilvitnuðum lögum nr. 74/1990 hafi ekki verið stofnað til beinna eignarréttarheimilda í einkaeignarréttarlegum og stjórnskipulegum skilningi, sbr. og orðalag c-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998, Lands-

virðjun til handa, að fasteignaréttindum þeim sem liggja utan eignarlanda í skilningi 1. gr. laga nr. 58/1998.

6.4.5.8. Lög nr. 9/1997 um breytingu á lögum nr. 42/1983, um Landsvirkjun

Þessi lög fjalla einkum um stjórnun Landsvirkjunar og heimild til þess að hasla sér völl erlendis. Þá er einnig ákvæði um greiðslu arðs af eigendaframlögum.

6.4.5.9. Lög nr. 48/1999 um breytingu á lögum nr. 60/1981, um raforkuver, með síðari breytingum

Þau ákvæði þessara laga, sem snerta viðfangsefni úrskurðar þessa, eru 1. og 2. tl. 1. gr. laganna en sú grein varð að nýrri 1. gr. í lögnum nr. 60/1981. Þar er kveðið á um að iðnaðarráðherra sé heimilt að veita Landsvirkjun leyfi til að virkja fallvatn sem veitt væri um Vatnsfellsveitu úr Þórisvatni í Krókslón (Vatnsfellsvirkjun) með allt að 110 MW aflí og virkja á ármótum Köldukvíslar og Tungnaár við Búðarháls (Búðarhálsvirkjun) með allt að 120 MW aflí. Jafnframt var breytt númerum greina í lögnum. Loks var fellt úr gildi ákvæði I til bráðabirgða í lögnum.

Með vísan til framangreindrar rannsóknar, sbr. kafla 6.4.5.1. er það mat óbyggðanefndar að með tilvitnuðum lögum nr. 48/1999 hafi ekki verið stofnað til beinna eignarréttarheimilda í einkaeignarréttarlegum og stjórnskipulegum skilningi, sbr. og orðalag c-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998, Landsvirkjun til handa, að fasteignaréttindum þeim sem liggja utan eignarlanda í skilningi 1. gr. laga nr. 58/1998.

6.4.5.10. Lög nr. 67/2003 um breytingu á lögum nr. 60/1981, um raforkuver, með síðari breytingum

Með a-lið 1. gr. laganna var nýrri málsgrein bætt við 2. gr. laga nr. 60/1981 um heimild Landsvirkjunar að fengnu leyfi iðnaðarráðherra til að reisa og reka vantsmiðlun, Norðlingaölduveitu, í samræmi við skilyrði er fram koma í úrskurði setts umhverfissráðherra, dags. 30. janúar 2003. Að öðru leyti snerta þessi lög ekki það svæði sem hér er til umfjöllunar.

Með vísan til framangreindrar rannsóknar, sbr. kafla 6.4.5.1. er það mat óbyggðanefndar að með tilvitnuðum lögum nr. 67/2003 hafi ekki verið stofnað til beinna eignarréttarheimilda í einkaeignarréttarlegum og stjórnskipulegum skilningi, sbr. og orðalag c-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998, Landsvirkjun til handa, að fasteignaréttindum þeim sem liggja utan eignarlanda í skilningi 1. gr. laga nr. 58/1998.

6.4.6. Niðurstæða óbyggðanefndar

Fyrir óbyggðanefnd liggur að kveða á um og skera úr um réttindi Landsvirkjunar á grundvelli III. kafla laga nr. 58/1998, sbr. 7. gr. laganna. Við það mat er öðru fremur tekið mið af fyrirmælum a- og c-liða þeirrar greinar laganna. Úrlausn óbyggðanefndar er fyrst og síðast eignarréttarlegs eðlis, í hefðbundinni stjórnskipulegri merkingu, sbr. 72. gr. stjórnarskrár, nr. 33/1944, sbr. 10. gr. laga nr. 97/1995. Sætir Landsvirkjun hvað það varðar sömu stöðu og aðrir einstaklingar og lögpersónur, þ.e. við það mat sem fram fer á grundvelli 7. gr. tilvitnaðra laga og fellur utan valdsviðs óbyggðanefndar að kveða á um og skera úr um önnur réttindi sbr. orðalag c-liðar 7. gr. þjóðlendulaga, sbr. og 1. mgr. 2. gr. og 2. mgr. 5. gr. laganna.

Af hálfu Landsvirkjunar eru, svo sem ítarleg grein hefur þegar verið gerð fyrir, sbr. kafla 6.4.2., gerðar kröfur um viðurkenningu á víðtækum réttindum á því landsvæði sem til úrlausnar er í máli þessu og koma þær kröfur eðli málsins samkvæmt til skoðunar og mats á þeim sem landsvæðum sem ella yrðu úrskurðuð þjóðlenda enda fellur það utan valdsviðs óbyggðanefndar að fjalla um stöðuna innan eignarlanda. Af hálfu Landsvirkjunar er um að ræða kröfur vegna landsréttinda sem til þarf vegna mannvirkja sem þegar eru fyrir hendi eða kunni síðar að verða reist, svo sem ein-

stakra virkjana og virkjanasvæða, eins og það er skilgreint; uppistöðulóna; stíflna; vatnsvega; mið-unarmannvirkja; orkuflutningslína; spennna- og rofavirkja; vega; vegaslóða; háspennulína; mælistöðva; veiðiréttinda í virkjunarlónum og vatnsvegum.

Svo sem fram hefur komið styðjast kröfur Landsvirkjunar við eftirfarandi meginþætti:

Í fyrsta lagi reisir Landsvirkjun kröfur sínar á einkaréttarlegu framsali fasteignaréttinda.

Í öðru lagi reisir Landsvirkjun kröfur sínar á lagaheimildum og virkjunar- og framkvæmdaleyf-um ráðherra og/eða annarra stjórnvalda, gefnum út á grundvelli laga.

Í þriðja lagi byggir Landsvirkjun kröfur sínar um viðurkenningu á eignarrétti yfir landsvæði og vatnsréttindum við hefð.

Verður nú nánari grein gerð fyrir niðurstöðum óbyggðanefndar um þýðingu þessara heimilda fyrir eignarréttarlega stöðu Landsvirkjunar á því svæði sem hér er til umfjöllunar. Að því ber að gæta við eftirfarandi umfjöllun að í málum nr. 6 og 7/2000 hefur óbyggðanefnd nú þegar tekið almenna afstöðu til þeirra meginálitaefna sem hér eru til úrlausnar og raunar fjallað efnislega um þær einstöku lagaheimildir sem vikið verður að hér á eftir sem og nokkrar þeirra einkaeignarréttarlegu heimilda sem Landsvirkjun byggir rétt á í málinu. Að því leyti sem ekki hefur verið teflt fram nýjum gögnum eða málsástæðum, sem máli skipta, telur nefndin sig bundna af fyrri úrlausnum sínum.

6.4.6.1. Kröfur byggðar á einkaréttarlegu framsali fasteignaréttinda

Hér verður fjallað um þau réttindi sem Landsvirkjun byggir á að tilkomin séu fyrir einkaeignarréttarlegt framsal.

Að því leyti sem réttindi Landsvirkjunar eru byggð á löggerningum, þ.e. einkaréttarlegu framsali fasteignaréttinda, þá felst greining á inntaki þeirra réttinda fyrst og fremst í túlkun og mati á viðkomandi gerningum sem eignarheimildum, hvaða réttindi verið sé að yfirfæra að eignarrétti og svo því hvaða eignarréttarlegu heimildum sá sem afsalar réð í raun yfir. Gildir þá sú almenna og viðurkennda meginregla á sviði eignarréttar að sá sem afsalar fasteignarréttindum getur ekki afsal- að viðtækari rétti en hann á sjálfur.

Í samræmi við fyrri úrskurði nefndarinnar á svæði 1 og með tilliti til annarra mála á svæði 3 þykir rétt að vika að þeim sérstöku réttindi sem Landsvirkjun voru framseld/afhent með sameign-arsamningnum frá 1. júlí 1965.

Í upphaflegum lögum um Landsvirkjun, nr. 59/1965, er gengið út frá því í 4.-6. gr. laganna að Landsvirkjun séu lögð til ákveðin eignarréttindi, þar með talin vatnsréttindi. Það er gert með skírskotun til tilvitnaðs sameignarsamnings frá 1. júlí 1965 þar sem ríkið annars vegar og Reykjavíkurborg hins vegar leggja hinu þá nýstofnaða fyrirtæki til tilteknar eignir. Svo sem fyrr er vitnað til skipta þau réttindi, sem tilgreind eru í 3. tl. a-liðar 2. gr. samningsins, meginmáli í þessu sambandi. Þar segir svo:

Vatnsréttindi vegna 210 MW virkjunar í Þjórsá við Búrfell, ásamt landi, sem til þarf vegna virkjunarinnar og réttinda til nauðsynlegra aðgerða ofar í ánni, vegna þessarar virkjunar.

Hér er væntanlega um að ræða þau fasteigna- og vatnsréttindi sem ríkið taldi sig komið að með samningum við skilanevnd hf. Titan, sbr. kaupsamningur frá 8. júní 1951 sem grein er gerð fyrir í kafla 6.4.3.5.

Kaup hf. Titan á vatns- og landsréttindum á Landmannaafretti eru rakin í kafla 6.4.3. Viðsemjendur félagsins voru Landmannahreppur og Holtahreppur sem töldu til réttinda á Landmannaafretti og Holtamannaafretti en þau sveitarfélög sem þessir afreftir falla undir telja nú til slíks réttar. Einnig er vikið að kaupum hf. Titan á lands- og vatnsréttindum í máli nr. 1/2003 vegna Holtamannaafreftar og máli nr. 7/2000 vegna Gnúpverjaafreftar.

Fyrr í þessum úrskurði hefur verið fjallað um Landmannaafrétt, sjá kafla 6.3., og var þar komist

að þeirri niðurstöðu að landsvæðið hefði aldrei verið undirorpið einkaeignarétti. Réttur viðkomandi afréttarhafa felist þannig fyrst og fremst í beitarrétti, veiðirétti og eftir atvikum öðrum þrengri notum eða því sem hefur verið kallað afréttareign.

Í samræmi við þá niðurstöðu verður að telja að Landmannahreppi og Holtahreppi hafi skort eignarheimildir til þess að ráðstafa vatns- og landsréttindum á Landmannaafrétti. Hf. Titan var þannig ekki réttilega komið að þeim lands- og vatnsréttindum sem skilanevnd félagsins seldi ríkissjóði þann 8. júní 1951 og ríkissjóður lagði síðan fram sem eignarhluta við stofnun Landsvirkjunar, sbr. 3. t. l. a-liðar 2. gr. sameignarsamningsins frá 1. júlí 1965. Nauðsynlegt er þó að árétta að þar er eingöngu um að ræða í þessu tilviki vatnsréttindi vegna Búrfellsvirkjunar. Getur Landsvirkjun þannig ekki byggt rétt á framsali eignarréttinda fyrir þann samning.

Í kafla 6.4.3.7. er vikið að bótasamningi sem Landsvirkjun gerði við Ása-, Djúpár-, Holta- og Landmannaafrétt vegna skerðingu hagsmuna á Holta- og Landmannaafréttum. Við almennt mat á þýðingu samninganna að eignarrétti er einkum til þess að líta að framsetning og orðalag þeirra ber það ekki með sér að tilætlunin sé sú að yfirfæra eignarréttindi til handa Landsvirkjun heldur að einvörðungu sé verið að gera samkomulag um bætur vegna röskunar á nýtingarmöguleikum þeirra sem telja til réttar þessum afréttum. Verður því almennt séð ekki byggt á téðum samningum sem grundvöll að yfirfærslu eignarréttinda, að því marki sem slík réttindi kunna að vera fyrir hendi.

Þótt upprunaleg vanheimild hafi verið fyrir hendi af hálfu ríkisins við framsal réttinda til Landsvirkjunar heldur fyrirtækið því fram að það komi ekki að sök verði afrétturinn talin þjóðlenda. Verði þetta leitt af 1. mgr. 2. gr. laga nr. 58/1998 en þar sé ríkið lýst eigandi lands og hvers konar landsréttinda og hlunninda í þjóðlendum sem ekki eru háð einkaeignarétti. Því geti óbyggðanefnd viðurkennt þá samninga sem ríkið hafi gert um ráðstöfun réttinda á svæðinu fyrir lögfestingu laga nr. 58/1998. Að því leyti sem slíkt kemur til álita í máli þessu verður ekki á það fallist, enda er óbyggðanefnd að lögum ekki bær til að stofna til eða ráðstafa réttindum yfir eða á þjóðlendum. Um áunnin réttindi fyrirtækisins fyrir hefð vísast til kafla 6.4.6.3. Þá skal áréttað að það er á færi viðeigandi handhafa ríkisvalds í skjóli valdheimilda sinna að kveða nánar á um réttarstöðu Landsvirkjunar að þessu leyti, svo sem nánar verður vikið að hér á eftir, sbr. og 2. kafla laga nr. 58/1998.

6.4.6.2. Kröfur byggðar á lagaheimildum

Þá koma til almennrar skoðunar og eignarréttarlegs mats þau réttindi sem Landsvirkjun byggir á lagaheimildum sem gilda og gilt hafa um starfsemi Landsvirkjunar og koma þá jafnframt til skoðunar virkjunarleyfi og önnur framkvæmdaleyfi ráðherra gefin út á grundvelli þeirra sömu lagaheimilda. Í kafla 6.4.5. hefur verið gerð ítarleg grein fyrir þeim lagaheimildum sem um starfsemi og réttindi Landsvirkjunar fjalla og fjallað hafa á hverjum tíma eða varða með öðrum hætti réttarstöðu fyrirtækisins í þessu sambandi.

Sá háttur hefur frá upphafi verið hafður á að mælt er fyrir um heimildir Landsvirkjunar til þess að reisa og/eða reka ákveðin raforkuver, aðalorkuveitur og til þess að gera, m.a. með mannvirkjagerð, nauðsynlegar ráðstafanir á viðkomandi vatnasvæði til þess að tryggja rekstur viðkomandi raforkuvers. Sýnist hin formlega lagalega tilhögun hvað þetta varðar hafa verið sú sama frá upphafi, sbr. 6. gr. laga nr. 59/1965, um Landsvirkjun, sbr. gildandi lög um Landsvirkjun nr. 42/1983 með síðari breytingum, sem og samkvæmt lögum um raforkuver nr. 60/1981 með síðari breytingum. Í annan stað hafa framkvæmdir þessarar gerðar útheimt sérstakt leyfi ráðherra og/eða ríkisstjórnar, áður en út í þær hefur verið ráðist. Þá hafa viðkomandi lög á hverjum tíma haft að geyma eignarnámsheimild til handa Landsvirkjun til þess að taka eignarnámi vatnsréttindi, lönd, mannvirki og önnur réttindi sem nauðsynleg séu til þeirra framkvæmda sem Landsvirkjun eru heimilaðar og ætlaðar lögum samkvæmt. Um nánari útlistun þessa vísast til umfjöllunar í kafla 6.4.5.

Svo sem rakið er í kafla 6.4.5. hefur óbyggðanefnd gert ítarlega rannsókn á viðkomandi lagaheimildum og í því sambandi kannað tiltæk lögskýringargögn; lagafrumvörp, greinargerðir og

athugasemdir með þeim, ásamt því að fara yfir allar umræður um viðkomandi lagafrumvörp. Í tilvitnuðum lögum og lögskýringargögnum er hvergi að finna áform í þá veru að stofna til hefðbundinna eignarréttarheimilda Landsvirkjun til handa að lands- og/eða vatnsréttindum. Með vísan til þeirrar rannsóknar er það mat óbyggðanefndar að með tilvitnuðum lagaheimildum hafi ekki verið stofnað til beinna eignarréttarheimilda í einkaeignarréttarlegum og stjórnskipulegum skilningi, sbr. og orðalag c-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998, Landsvirkjun til handa, að fasteignaréttindum þeim sem liggja utan eignarlanda í skilningi 1. gr. laga nr. 58/1998. Um er að ræða nokkurs konar og að öðru leyti óskilgreindan nýtingarrétt sem stofnað er til í skjóli valdheimilda íslenska ríkisins og á grundvelli fullveldisréttar þess. Þau réttindi, sem mælt er fyrir um í tilvitnuðum lögum, verða eðli málsins samkvæmt túlkuð með þröngum hætti. Aðild ríkisins og framsal í formi þeirra lagaheimilda er fölg-ið í fullveldisrétti, yfirráða- eða umráðarétti en ekki stofnun eignarréttar í hefðbundinni og stjórn-skipulegri merkingu.

Til frekari stuðnings þessari niðurstöðu vísast til þess að í upphaflegu lögnum um Landsvirkjun, nr. 59/1965, er beinlínis gert ráð fyrir því, sbr. t.d. 4. og 5. gr. laganna, sbr. 6. gr. þeirra, að Landsvirkjun séu lögð til ákveðin eignarréttindi, þar með talin vatnsréttindi, en það er gert með einkaeignarréttarlegri tilvísun til sameignarsamningsins þar sem afhent eru þau réttindi sem af hálfu ríkisins höfðu verið keypt af skilanefnd hf. Titan, sbr. 3. tl. a-liðar 2. gr. samningsins. Samanburður á 4. gr., 6. gr. og 18. gr. laga nr. 59/1965, styður eindregið þá niðurstöðu að lögbundnar heimildir til handa Landsvirkjun til þess að reisa og reka raforkuver ásamt nauðsynlegum búnaði og tilfær-ingum, svo sem aðalorkuveitum, verði ekki skýrðar svo að með þeim heimildum hafi verið tilætlan löggjafans að stofna til hefðbundinna einkaeignarréttarlegra heimilda í skilningi 72. gr. stjórnarskrár. Hefði tilætlan löggjafans verið sú var engin þörf á því að kveða á um yfirfærslu þeirra eignarréttinda sem ríkið var komið að fyrir einkaréttarlega samninga, sbr. 4. gr. laganna, né að mæla fyrir um sérstaka eignarnámsheimild skv. 18. gr. laganna. Þá má enn fremur benda á tilhögun yngri lagaheimilda, sbr. 2. mgr. 1. gr. laga nr. 60/1981, um raforkuver, þar sem kveðið er á um heimildir ríkisins til þess að semja við Landsvirkjun um að reisa og reka virkjanir í Blöndu í Blöndudal, Jökulsá í Fljótsdal og Héraðsvötnum við Villinganes. Allt að einu sömdu íslenska ríkið og Landsvirkjun um það, sbr. 3. gr. samningsins frá 11. ágúst 1982, að áður en rekstur hvernir virkjunar hæfist skyldi gera sérstakt samkomulag um greiðslur til handa ríkinu vegna þeirra vatnsréttinda sem væru í umráðum ríkisins, hvort sem væri vegna lögbýla í eigu ríkisins, annarra eignarlanda eða vegna vatnsréttinda á almenningum og afréttarlöndum. Var réttur ríkisins til gjaldtöku vegna þessa staðfestur með dómi Hæstaréttar í málinu nr. 413/2000: Landsvirkjun gegn íslenska ríkinu, sem dæmt var í Hæstarétti þann 29. mars 2001.

Af þessu má ráða að í lagaheimild til byggingar og reksturs virkjunar, aðalorkuveitu og/eða til framkvæmda og mannvirkjagerðar á viðkomandi svæði felst ekki tilætlun um stofnun eignarréttarlegra heimilda að vatni, landi eða öðrum fasteignaréttindum. Landsvirkjun er því hvorki eigandi vatns- eða landsréttinda í skilningi 1., 2. eða 7. gr. laga nr. 58/1998, sbr. og 2. gr. og 49. gr. vatnala-ga í þeim tilvikum að heimildir fyrirtækisins styðjast eingöngu við lagaheimildir og leyfi veitt á grundvelli þeirra. Íslenska ríkið er eigandi umræddra fasteignaréttinda, vatns- og landsréttinda, sbr. 1. mgr. 2. gr. laga nr. 58/1998. Ótvírætt er að Landsvirkjun er eigandi þeirra mannvirkja og framkvæmda sem fyrirtækið hefur byggt og komið fyrir á umræddum svæðum. Hvað þau mannvirki varðar þar með talið vegi, varnargarða, skurði, uppistöðulón, vatnsmiðlunarmannvirki o.fl., er það að segja að þó svo fyrirtækið sé eigandi mannvirkjanna og framkvæmdanna sem slíkra þá á það ekki beinan eignarrétt að því landi sem þær standa á né að því vatni sem nýtt er til orkuvinnslunnar.

Í málatilbúnaði Landsvirkjunar í málinu er því haldið fram að túlka beri 4. gr. laga nr. 42/1983, sbr. 4. gr. eldri laga nr. 59/1965, á þá leið að fyrirtækinu hafi með ótvíræðum og sjálfstæðum hætti verið fengnar eignarheimildir að öllum þeim vatnsréttindum og eftir atvikum öðrum fasteignarétt-

indum sem fyrirtækið hafi verið komið að fyrir setningu laganna. Málsástæða þessi gengur þvert á niðurstöður óbyggðanefndar í málum 6 og 7/2000, sbr. samhljóða rökstuðningur hér að framan, þess efnis að hvorki í eldri né yngri lögum hafi tilætlunin verið sú að stofna til einkaeignarréttarlegra heimilda Landvirkjun til handa umfram það sem talið var felast í einkaréttarlegum samningum. Sérstaklega skal áréttað að óbyggðanefnd fellst ekki á þá málsástæðu Landsvirkjunar að með 4. gr. laga nr. 42/1983 hafi tilætlunin verið sú að stofna til eða staðfesta einkaeignarréttarlegar heimildir fyrirtækinu til handa umfram það sem talið var leiða af 2. gr. sameignarsamnings um Landsvirkjun frá 1. júlí 1965.

Eins og að framan er rakið hefur löggjafinn í skjóli valdheimilda sinna veitt Landsvirkjun með lögum, ákveðinn en þó óskilgreindan nýtingarrétt á svæði því sem um ræðir í máli þessu. Samkvæmt c-lið 7. gr. laga nr. 58/1998 er það hlutverk óbyggðanefndar að úrskurða um eignarréttindi innan þjóðlendna. Þau sérstöku réttindi, sem löggjafinn hefur veitt Landsvirkjun, falla í öllum meginatriðum utan þeirrar hefðbundnu eignarréttarlegu skilgreiningar sem liggur nefndu lagaákvæði til grundvallar, sbr. og skilgreining eignarréttinda skv. 1. gr. laga nr. 58/1998. Með lögum nr. 58/1998 hefur nú verið stofnað til eignarréttar íslenska ríkisins að öllu því landi sem við gildistöku laganna var eigendalaust og ríkið fer með viðkomandi eignarheimildir í samræmi við 2. kafla laga nr. 58/1998. Lögtaka laganna hafði þannig grundvallarbreytingu í för með sér á hefðbundinni eignarréttarlegri stöðu Landsvirkjunar á þeim landsvæðum. Það er hins vegar á færi til þess bærri handhafa ríkisvalds að mæla nú nánar fyrir um og/eða skilgreina frekar réttarstöðu Landsvirkjunar að breyttri réttarskipan.

6.4.6.3. Kröfur byggðar á hefð

Af hálfu Landsvirkjunar er byggt á því að fyrirtækið hafi unnið hefð á landsvæði innan athafnasvæðis Hrauneyjafossvirkjunar, Sigölduvirkjunar og austan Þjórsár vegna Búrfellsvirkjunar. Um önnur álitæfni en Búrfellsvirkjun er fjallað í máli nr. 1/2003 um Holtamannaáfrétt.

Fyrirtækið heldur því fram að fullur hefðartími hafi verið liðinn 1. júlí 1998 þegar lög nr. 58/1998 tóku gildi en frá þeim tíma er ekki unnt að öðlast eignarréttindi innan þjóðlendna fyrir hefði, sbr. 7. mgr. 3. gr. laganna. Framkvæmdir við Búrfellsvirkjun hófust á árinu 1967 og var virkjunin tekin í notkun á árinu 1969. Landsvirkjun hefur lagt fram kort með hnitasetningum af því landsvæði sem fyrirtækið telur að það hafi öðlast eignarrétt að fyrir hefð.

Að því marki, sem ætlunin hefur verið að yfirfæra til Landsvirkjunar eignarréttindi á einkaréttarlegum grundvelli getur komið til álita að fyrirtækið hafi öðlast slík réttindi á grundvelli hefðar þótt viðkomandi réttindi hafi í raun ekki verið yfirfærð vegna heimildarskorts afsalsgjafa. Á hinn bóginn telur óbyggðanefnd að Landsvirkjun geti ekki öðlast eignarréttindi að lands- eða vatnsréttindum fyrir hefð þegar umráð fyrirtækisins eru eingöngu reist á þeim lagaheimildum sem gerð hefur verið grein fyrir í kafla 6.4.5. Verður ekki talið að réttindi fyrirtækisins á slíkum laga- grundvelli geti orðið rýmri eftir almennum lagareglum um hefð, enda má gera ráð fyrir að löggjafinn hafi ekki ætlast til að Landsvirkjun öðlaðist aðra og betri réttarstöðu en leiðir beinlínis af þeim lögum sem gilda um starfsemi fyrirtækisins. Um þetta vísast nánar til umfjöllunar nefndarinnar í máli nr. 7/2000 í kafla 12.4.1.

Í sameignarsamningnum um Landsvirkjun frá 1. júlí 1965 var kveðið á um afhendingu vatnsréttinda vegna 210 MW virkjunar í Þjórsá við Búrfell, ásamt landi, sem til þyrfti vegna virkjunarinnar og réttindi til nauðsynlegra aðgerða ofar í ánni, vegna þessarar virkjunar. Úr þessu álitæfni hefur þegar verið leyst að hluta hvað varðar framsal ætlaðra vatns- og landsréttinda vestan Þjórsár, sbr. mál nr. 7/2000. Svo sem þar er nánar rakið var beinu eignarréttartilkalli Landsvirkjunar hafnað en þar réð úrslitum að ekki var í málinu byggt á hefð af hálfu fyrirtækisins. Hér er nú til álita hvort Landsvirkjun kunni á sama grundvelli og fyrir gildistöku þjóðlendulaga að hafa unnið hefð á landi

austan Búrfells en á því er beinlínis byggt af hálfu Landsvirkjunar í þessu máli. Hins vegar er ekki byggt á því sérstaklega að Landsvirkjun hafi unnið hefð á vatnsréttindum þeim sem upphaflega stóð til að afsala af hálfu ætlaðra réttthafa að Landmannaafrétti og telja má að tilætlunin hafi verið að leggja til Landsvirkjunar vegna Búrfellsvirkjunar með sameignarsamningnum frá 1. júlí 1965.

Um hefðarkröfu vegna lands austan Þjórsár er til þess að líta að Landsvirkjun sýnist aldrei hafa haft það land í hefðarhaldi í skilningi 1. mgr. 2. gr. laga nr. 46/1905. Er kröfum í þessa veru því hafnað.

6.4.6.4. Vatnsmiðlanir og aðrar orkuveitur á Landmannaafrétti

Í Árnessýslu og á Holtamannaafrétti hefur Landsvirkjun reist virkjanir, vatnsmiðlanir og aðrar orkuveitur, svo sem nánar er rakið í málum nr. 7/2000 og 1/2003. Hluti af þessum mannvirkjum nær inn á Landmannaafrétt eins og hér verður nánar lýst. Hér á eftir verður helstu mannvirkjum nánar lýst, auk þess sem greint verður frá staðsetningu þeirra og hvenær þau voru reist og tekin til notkunar. Samhliða verður einnig getið þeirra lagaheimilda og virkjunarleyfa sem liggja til grundvallar. Loks verður tekin endanleg afstaða til þeirra krafna sem Landsvirkjun hefur uppi.

Búrfellsvirkjun

Framkvæmdir við virkjunina hófust á árinu 1967 og var hún tekin í notkun árið 1969. Virkjunin er í Árnessýslu á landi því sem áður tilheyrði syðsta hluta Gnúpverjaafréttar og var upphaflega selt Einari Benediktssyni 28. júlí 1916 en framselt til hf. Titan 11. febrúar 1917, svo sem nánar er rakið í kafla 6.11. í máli nr. 7/2000. Með Búrfellsvirkjun er Þjórsá virkjuð en Þjórsá liggur á mörkum Landmannaafréttar og Gnúpverjahrepps í Árnessýslu.

Í 6. gr. laga nr. 59/1965, um Landsvirkjun, var að finna heimild fyrir fyrirtækið til að reisa allt að 210 MW raforkuver í Þjórsá við Búrfell ásamt aðalorkuveitum og gera nauðsynlegar ráðstafanir á vatnasvæði Þjórsár ofan virkjunarinnar til að tryggja rekstur hennar. Í 7. gr. laganna var áskilið að til byggingar nýrra aflstöðva og aðalorkuveitna þyrfti Landsvirkjun leyfi ráðherra þess sem færi með raforkumál. Einnig var tekið fram í ákvæðinu að Landsvirkjun skyldi senda viðkomandi ráðherra uppdætti af fyrirhuguðum mannvirkjum ásamt lýsingu á þeim áður en byrjað yrði á nýjum mannvirkjum. Svo sem nánar er rakið í kafla 12.4.3.1. í máli nr. 7/2000 hafa ekki fundist nein gögn um að Landsvirkjun hafi fullnægt þessum skilyrðum. Þó verður ekki annað séð en að stjórnvöld hafi litið svo á að fyrirtækið fullnægði lögbundnum skilyrðum til byggingar og starfrækslu orkuversins. Með 1. gr. laga nr. 74/1990 var bætt við 1. gr. laga nr. 60/1981, um raforkuver, heimild til að stækka Búrfellsvirkjun í allt að 310 MW afls. Með sömu lögum var samsvarandi breyting gerð á lögum nr. 42/1983, um Landsvirkjun.

Sigölduvirkjun, Sigöldulína 2, Sigöldulína 3 og Sigöldulína 4

Í kjölfar Búrfellsvirkjunar var Sigölduvirkjun reist á árunum 1973-1977 en vélasamstæður virkjunarinnar voru gangsettar 1977 og 1978. Var Tungnaá stífluð efst í gljúfrunum ofan við Sigöldu og myndaðist við það 14 km² miðlunarlón, Krókslón. Virkjunin er á Holtamannaafrétti en Krókslón nær inn á Landmannaafrétt. Frá Sigölduvirkjun liggja þrjár háspennulínur um Landmannaafrétt en þær eru Sigöldulína 2, sem liggur að tengivirki við Hrauneyjafossvirkjun, Sigöldulína 3 sem liggur að tengivirki við Búrfellsvirkjun og Sigöldulína 4 sem liggur að aðveitustöðinni á Prestbakka á Síðu.

Með lögum nr. 37/1971 voru gerðar breytingar á lögum nr. 69/1965, um Landsvirkjun. Var nýrri málsgrein bætt við 4. gr. laganna en þar sagði meðal annars að Landsvirkjun tæki við öllum vatnsréttindum og réttindum ríkisins til virkjanna í Tungnaá við Sigöldu. Einnig var 6. gr. laganna breytt og mælt fyrir um heimild Landsvirkjunar til að reisa allt að 170 MW raforkuver í Tungnaá við Sigöldu, ásamt aðalorkuveitum. Með 1. mgr. 1. gr. laga um raforkuver, nr. 60/1981, var Landsvirkjun að fengnu samþykki ríkissjórnarinnar veitt heimild til að stækka Sigölduvirkjun í allt að 200 MW.

Með leyfi iðnaðarráðherra 8. mars 1973 var Landsvirkjun veitt heimild til að framkvæma virkjun í Tungnaá við Sigöldu.

Hrauneyjafossvirkjun og Hrauneyjafosslína 1

Hrauneyjafossvirkjun var reist á árunum 1977-81 og hófst rekstur stöðvarinnar árið 1981. Var Tungnaá stífluð um 1,5 km ofan við Hrauneyjafoss og um 5 km neðan við Sigölduvirkjun. Við stífluna myndaðist 8,8 km² dægurmiðlunarlón. Virkjunin er á Holtamannaafrétti en lónið nær inn á Landmannaafrétt. Frá virkjuninni liggur Hrauneyjafosslína 1 sem liggur um Landmannaafrétt að tengivirki við Sultartanga.

Heimild til að reisa Hrauneyjafossvirkjun var að finna í lögum um Landsvirkjun, nr. 59/1965, svo sem þeim var breytt með lögum nr. 37/1971. Samkvæmt 4. gr. laganna tók Landsvirkjun við öllum vatnsréttindum og réttindum ríkisins til virkjana í Tungnaá við Hrauneyjafoss. Í 6. gr. laganna var Landsvirkjun síðan veitt heimild til að reisa 170 MW raforkuver í Tungnaá við Hrauneyjafoss, ásamt aðalorkuveitum. Með lögum nr. 60/1981, um raforkuver, var Landsvirkjun veitt heimild til að stækka virkunina í allt að 280 MW.

Hinn 30. desember 1976 veitti iðnaðarráðherra Landsvirkjun leyfi til að reisa fyrri áfanga 140 MW virkjun við Hrauneyjafoss.

Sultartangavirkjun

Framkvæmdir við Sultartangavirkjun hófust vorið 1997 en virkjunin var gangsett 1999 og í fullum rekstri ári síðar. Sultartangavirkjun nýtir rennsli Tungnaár sem áður hefur knúið vélar Hrauneyjafossvirkjunar og Sigölduvirkjunar. Löngu áður en Sultartangavirkjun var reist eða á árunum 1982-1984 voru Þjórsá og Tungnaá stíflaðar austan undir Sandfelli um það bil 1 km ofan ármótanna. Liggur stíflan frá rótum Sandfells yfir farveg Þjórsár, austur yfir Sultartanga og farveg Tungnaár og áfram á suðurbakka hennar í átt að Haldi við Tungnaá. Með gerð stíflunnar myndaðist ofan hennar svonefnt Sultartangalón og þaðan er vatni veitt um farveg Þjórsár í Sultartangavirkjun. Sultartangavirkjun er í Árnessýslu og því utan við það svæði sem er til meðferðar í úrskurði þessum, sbr. mál nr. 7/2000. Sultartangalón nær hins vegar inn á Landmannaafrétt.

Í 1. mgr. 1. gr. laga um raforkuver, nr. 60/1981, var mælt fyrir um heimild Landsvirkjunar til að gera nauðsynlegar ráðstafanir til að tryggja rekstur orkuveranna á Þjórsársvæðinu með stíflu við Sultartanga og virkja á ármótum Þjórsár og Tungnaár við Sultartanga (Sultartangavirkjum) með allt að 130 MW afl. Í 3. mgr. 6. gr. laga um Landsvirkjun, nr. 42/1983, svo sem þeim var breytt með lögum nr. 74/1990, er einnig að finna heimild fyrir stíflu við Sultartanga.

Með bréfi iðnaðarráðherra 12. mars 1997 var Landsvirkjun veitt leyfi til að reisa Sultartangavirkjun ásamt aðalorkuveitum. Í leyfinu er tekið fram að afl virkjunarinnar nemi allt að 125 MW.

Hér að framan hefur verið komist að þeirri niðurstöðu í kafla 6.4.6.1. að Landmanna- og Holtahreppa hafi skort eignarheimild til þess að ráðstafa vatns- og landsréttindum á Landmannaafrétti til hf. Titan og tengdra félaga. Hf. Titan var þannig ekki réttilega komið að þeim lands- og vatnsréttindum sem skilanefnd félagsins seldi ríkissjóði þann 8. júní 1951 og ríkissjóður lagði síðan fram, a.m.k. að hluta til, sem eignarheimild við stofnun Landsvirkjunar, sbr. 3. tl. a-liðar 2. gr. sameignarsamningsins frá 1. júlí 1965. Einnig er það niðurstaða óbyggðanefndar, svo sem nánar er rökstutt í kafla 6.4.6.2., að í lögbundnum heimildum Landsvirkjunar til byggingar og reksturs virkjana, aðalorkuveitna og/eða til framkvæmda og mannvirkjagerðar á nánar tilgreindu svæði, felist ekki tilætlun til stofnunar eignarréttarlegra heimilda að vatni, landi eða öðrum fasteignaréttindum. Landsvirkjun er því hvorki eigandi vatns- eða landsréttinda í skilningi 1., 2. eða 7. gr. laga nr. 58/1998, sbr. 2. og 49. gr. vatnalaga, nr. 15/1923, í þeim tilvikum að heimildir fyrirtækisins styðjast eingöngu við lagaheimildir og leyfum veittum á grundvelli þeirra þó svo ótvírætt sé að

Landsvirkjun er eigandi þeirra mannvirkja/framkvæmda sem fyrirtækið hefur byggt og komið fyrir á þessu svæði og njóti lögvarins réttar til orkunýtingar. Þá er það niðurstaða óbyggðanefndar að Landsvirkjun hafi ekki öðlast eignarrétt að fasteigna- eða vatnsréttindum í skjóli hefðar, svo sem nánar er rætt í kafla 6.4.6.3.

Loks er það niðurstaða óbyggðanefndar að Landsvirkjun sé eigandi þeirra mannvirkja/framkvæmda sem fyrirtækið hefur reist og komið fyrir á Landmannaafrétti en þessum mannvirkjum hefur nánar verið lýst hér að framan. Jafnframt er það niðurstaða óbyggðanefndar að fyrirtækið njóti lögvarins réttar til orkunýtingar, sbr. umfjöllun í kafla 6.4.5. Hins vegar er Landsvirkjun hvorki eigandi lands né vatnsréttinda á svæðinu, í skilningi 1., 2. og 7. gr. laga nr. 58/1998.

6.5. Önnur landsvæði í fyrrum Holta- og Landsveit

Því landsvæði, sem til meðferðar er í máli þessu, má skipta í tvennt, annars vegar Landmannaafrétt og hins vegar önnur landsvæði í fyrrum Holta- og Landsveit, nú Rangárþingi ytra. Um Landmannaafrétt er fjallað í kafla 6.3. Kröfur íslenska ríkisins um þjóðlendu taka einungis til afrettarins og óumdeilt er því að annað land sem hér er til meðferðar, sbr. kafla 2.4. um afmörkun málsins, sé eignarland. Málsmeðferð óbyggðanefndar einskorðast þó ekki við kröfur aðila heldur ber nefndin sjálfstæða rannsóknarskyldu, sbr. 5. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998. Eftir er því að gera grein fyrir afstöðu óbyggðanefndar til eignarréttarlegrar stöðu þeirra landsvæða sem liggja utan við kröfuvæði íslenska ríkisins.

Óbyggðanefnd telur ekkert benda til þess að utan kröfuvæðis íslenska ríkisins í máli þessu sé að finna landsvæði sem þarfnist frekari rannsóknar, sbr. kafla 4.2. um rannsóknarskyldu óbyggðanefndar. Þar ber þess sérstaklega að geta að ekki verður ráðið af heimildum að í Holta- og Landsveit séu samnotaafréttir eða afréttir einstakra jarða/stofnana umfram það sem þegar hefur verið fjallað um.

6.6. Um málskostnað

Í samræmi við 2. mgr. 17. gr. laga nr. 58/1998 hefur óbyggðanefnd lagt mat á það hvað telja megi nauðsynlegan kostnað vegna hagsmunagæslu fyrir nefndinni í máli þessu. Við það mat hefur nefndin m.a. litið til þess hvort aðilar, sem svipaðra hagsmuna eigi að gæta, hafi sameinast um aðstoð lögmanns og annarra sérfræðinga enda rekist hagsmunir ekki á. Við mat á fjárhæð kostnaðar hefur nefndin enn fremur litið til þess hvað telja megi sanngjarnt og eðlilegt endurgjald fyrir hagsmunagæslu í máli þessu.

7. ÚRSKURÐARORÐ¹

Landmannaafréttur, svo sem hann er afmarkaður hér á eftir, er þjóðlenda:

Úr Ófærugili í Tröllkonuhlaup í Þjórsá, eftir Þjórsá í Tungnaá, eftir Tungnaá um Hrauneyjalón og Krókslón í Blautukvísl, eftir Blautukvísl í Blautukvíslarbotna, þaðan í Þóristind og þaðan sjónhendingu í Þveröldu og úr Þveröldu í Svartakamb þar sem hann er hæstur, þaðan þvert í Tungnaá, síðan eftir Tungnaá í Kirkjufellsós og eftir honum í Kirkjufellsvatn. Þaðan eftir Hábarmi í há-Torfajökul, frá há-Torfajökli í upptök syðri kvíslar Markarfljóts, þaðan í Krakatind og þaðan í Ófærugil.

¹ Sjá til skýringar fylgiskjal nr. I (Kort). Við afmörkun þjóðlendu í hverju máli fyrir sig er miðað við orðalag í fyrirliggjandi heimildum um það landsvæði sem til meðferðar er. Blæbrigðamunur kann því að vera á lýsingum á sömu línu á milli einstakra mála.

Sama landsvæði, að undanskildum Torfajökli, er afréttur jarða í fyrrum Holt- og Landsveit (Landmanna- og Holtahreppum), auk jarðanna Næfurholts og Hóla í fyrrum Rangárvallahreppi, nú Rangárþingi ytra.

Landsvirkjun er ekki eigandi landsréttinda, þ.m.t. vatnsréttinda, á svæðinu í skilningi 1., 2. og 7. gr. laga nr. 58/1998 en á svæði þessu fer Landsvirkjun með eignarrétt að mannvirkjum/framkvæmdum sem fyrirtækið hefur reist þar og sem nánar hefur verið fjallað um í úrskurðinum. Jafnframt nýtur Landsvirkjun lögvarins réttar til nýtingar þessara mannvirkja/framkvæmda.

Allur kostnaður málsaðila, annarra en fjármálaráðherra vegna íslenska ríkisins og Landsvirkjunar, utan þóknunar lögmannna hefur þegar verið greiddur. Þóknun lögmannna ákvarðast svo: Guðjón Ægir Sigurjónsson hdl. 700.000 kr. og Þórður Bogason hdl. 550.000 kr., er greiðist úr ríkissjóði, sbr. 17. gr. laga nr. 58/1998.

Gerður er fyrirvari um hnitasetningu að liðnum málskotsfrestum eða að fenginni dómsniðurstöðu. Þá getur skipan þjóðlendu innan staðarmarka sveitarfélaga komið til endurskoðunar.

Kristján Torfason

Allan V. Magnússon

Ragnheiður Bragadóttir

VIÐAUKI

- I. Almennar niðurstöður óbyggðanefndar í málunum nr. 1-7/2000 (uppsveitir Árnessýslu) og 1-5/2001 (sveitarfélagið Hornafjörður)**

Sjá bls. 79

FYLGISKJÖL

- I. Kort**
- II. Aðilaskrá**
- III. Skjalaskrá**

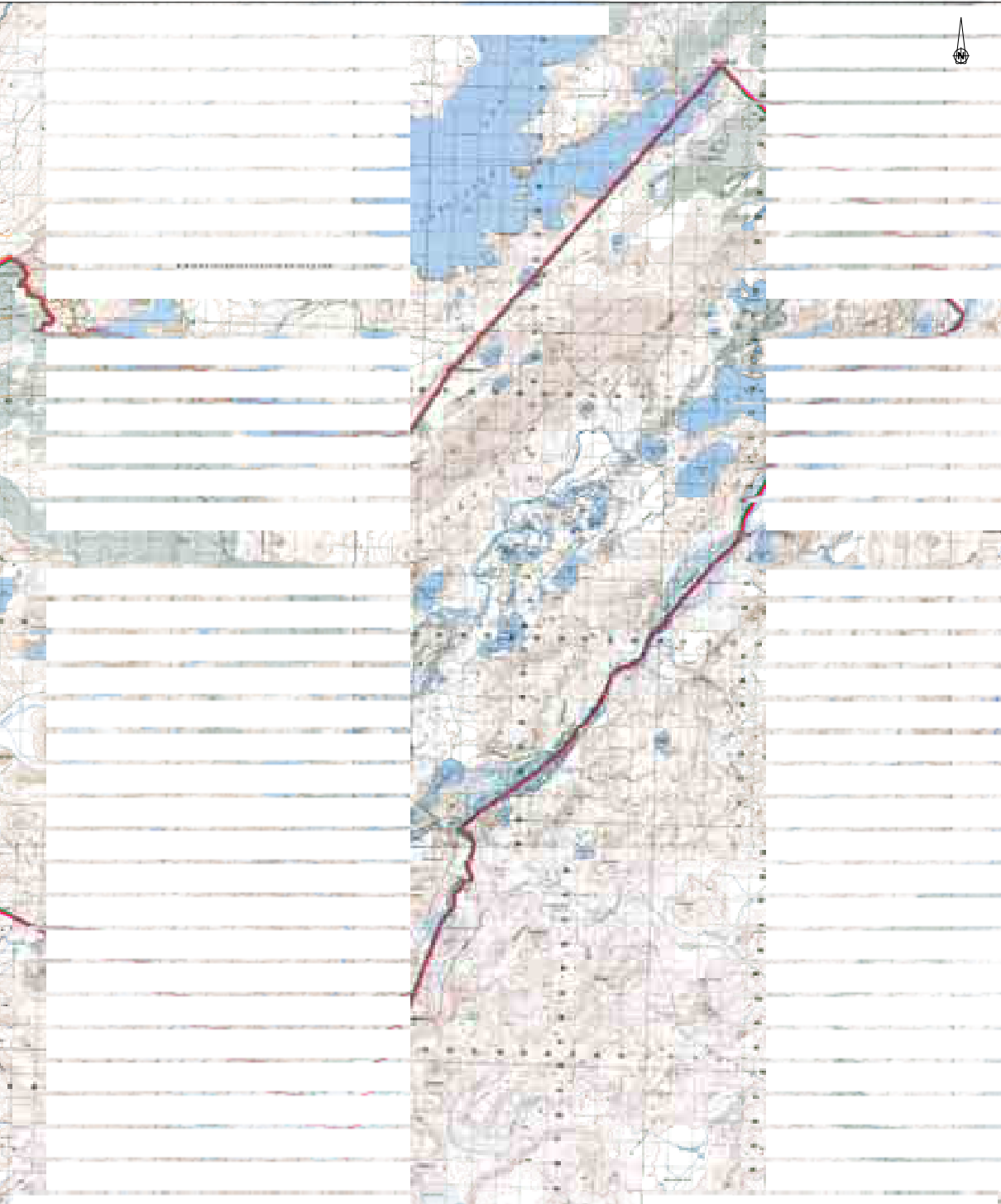

- Krufa fjármálaráðherra f.h. ríkisins um þjóðlendumörk.
- Kröfur ýmissa aðila um eignaréttindi.
- Útlína jökuls skv. upprétum Landsat-7 gervitunglamyndum og loftmyndum

Mismunur á jökulsvæði, eins og það er tekið á kortgrunni, og úrskurðarlinu öbyggðanefndar, að því leyti sem hún fylgir jökuljabri, skýrist af mismunandi aldri og nákvæmni gagna.

- Mörk þjóðlendu, skv. öbyggðanefndar.
- Mörk afhéttareignar skv. úrskurði öbyggðanefndar.
- Landamerkjapunktur

nt Landmannaafrétti í Rangárþingi ytra

sv. úrskurði
Krófulína Landsvirkjunar

Dags. 9.12.2004
Kortgrunnur IS50R
Mælikvarði: 1:100 000
Kortagerð: Sigurgeir Skúlason, landfræðingur
© Landmælingar Íslands, leyfi nr. L02030013

II. Aðilaskrá

Þjóðlenda
Landmannaafreittur
Landmannaafreittur
Landmannaafreittur

Fjármálaráðuneytið f.h. íslenska ríkisins
Rangárþing ytra
Rangárþing ytra f.h. jarða í fyrrum Holta- og Landsveit og
jarðanna Næfurholts og Hóla í fyrrum Rangárvallahreppi
Landsvirkjun

III. Skjalaskrá

Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. f.h. fjármálaráðherra:

- 1 Kröfulýsing, dags. 25.4.2001.
- 1(1) Bréf fjármálaráðuneytis v/ meðfylgjandi kröfulýsinga, dags. 26.4.2001.
- 1(2) Kort sem sýnir kröfulínu fjármálaráðherra í Holta- og Landsveit (mælikvarði 1:50 000).
- 1(3) Skjalaskrá, dags. 25.4.2001.
- 1(4) Tilvísanaskrá, dags. 25.4.2001.
- 1(5) Máldagi kirkjunnar að Skarði hinu eystra á Rangárvöllum 1209.
- 1(6) Afsal Sigríðar Th. Pálsdóttur fyrir Merkihvoli, dags. 21.9.1914.
- 1(7) Bréf landbúnaðarráðuneytisins, dags. 14.1.1999.
- 1(8) Leyfi landbúnaðarráðuneytisins til stofnunar nýbýlis í hluta af Merkihvolslandi, dags. 19.1.1999.
- 1(9) Greinargerð fjármálaráðuneytisins fyrir hönd íslenska ríkisins, dags. 30. maí 2003.

Lagt fram af óbyggðanefnd:

- 2 Yfirlit Þjóðskjalasafns yfir heimildaleit í óprentuðum frumgögnum, dags. 3.11.2004.

Landamerkjalyðsingar úr landamerkjabókum:

- 2(1) Mörk í Landsveit, dags. 23.5.1893.
- 2(2) Hraun, eign Landmannahrepps, dags. í nóvember 1921.
- 2(3) Landmannaafréttur, dags. 22.10.1886.
- 2(4) Skarfanes í Landsveit, dags. 27.4.1893.
- 2(5) Skarfanes í Landsveit, dags. 6.6.1887.
- 2(6) Galtalækur í Landsveit, dags. 12.5.1892.
- 2(7) Merkihvoll í Landsveit, dags. 12.5.1892.

Jarðaskjöl úr Rangárvallasýslu:

- 2(29) Lögfesta Tjörfastaðaskógar í Merkihvolslandi, dags. 22.05.1840, ásamt uppskrift að hluta.
- 2(30) a-b Lögfesta Merkihvolslandamerkja, dags. 20.5.1803, ásamt uppskrift að hluta.

Jarðamatsskjöl úr Rangárvallasýslu:

- 2(8) a-b Jarðamat í Rangárvallasýslu 1802-1804, ásamt uppskrift að hluta.
- 2(9) Ljósrit úr gerðabók jarðamatsnefndar frá 1849. Sjá nánari lýsingu í yfirliti Þjóðskjalasafns dags. 12.6.2003.

Skjöl skráð í afsals- og veðmálabækur:

- 2(10) Samningur oddvita Rangárvalla- og Landmannahreppa um að ábúendur Selsunds, Haukadals og Svinhaga geti ekki lengur átt upprekstur á Landmannaafrétt en ábúendum Næfurholts sé skylt að eiga upprekstur á Landmannaafrétt en séu lausir við öll fjallskil á Rangárvallaafrétti, 27.3.1911. Rang. DB/3, nr. 2. Afsals- og veðmálabók Rangárvallasýslu, nr. 7.
- 2(11) Oddviti Landmannahrepps fyrir hönd Landmannahrepps, ábúendur Galtalækjar og fleiri veita Gesti Einarssyni umboð til að koma í verð Þjófáfossi og Tröllkonuhlaupi

- ásamt vatninu í ánni og árfarveginum og nægu landi til útbyggingar og starfrækslu fossanna. Dags. 27.2.1919. Rang. DB/3, nr. 130. Afsals- og veðmálabók Rangárvallasýslu, nr. 7.
- 2(12) Umboð oddvita Landmannahrepps til Gests Einarssonar til að koma í verð „fossunum Ármótafossi, Hrauneyjafossi, Tungnaarfossi og Egilshólmafossi“ o.s.frv. 3.6.1911. Rang. DB/3, nr. 132. Afsals- og veðmálabók Rangárvallasýslu, nr. 7.
- 2(13) Umboð oddvita Landmannahrepps frá 3. júní 1911 framlengt til 3. júní 1914. 7. apríl 1913. Rang. DB/3, nr. 133. Afsals- og veðmálabók Rangárvallasýslu, nr. 7.
- 2(14) Kaupsamningur milli Titans hf. annar svegar og umboðsmanns Landmannahrepps og eigenda Galtalækjar og Merkihvols hins vegar um eignarhlut í Þjófafossi, Tröllkonuhlaupi og vatnsafla fyrir landi Galtalækjar, 3.2.1914. Rang. DB/3, nr. 192. Afsals- og veðmálabók Rangárvallasýslu, nr. 7.
- 2(15) Staðfesting sýslunefndar Rangárvallasýslu á heimild Landmannahrepps til þess að heimila Gest Einarssyni að selja eða leigja Þjófafoss og Tröllkonufoss með aðliggjandi landspildu. Rang. DB/3, nr. 220. Afsals- og veðmálabók Rangárvallasýslu, nr. 7.
- 2(16) Kaupsamningur milli Landmannahrepps og umboðsmanns eigenda Galtalækjar og Merkihvols annars vegar og Þorleifs Guðmundssonar frá Háeyri hins vegar um hálfan Þjófafoss og Tröllkonuhlaup sem Þorleifur framseldi síðan Titan hf., 18.2 og 1.7.1914. Einnig samþykki eigenda Galtalækjar fyrir sölu á vatnsafla Galtalækjar í Þjórsá, 14.7.1914. Kvittun fyrir greiðslu kaupverðs, 14.7.1914. Rang. DB/3, nr. 238-240. Afsals- og veðmálabók Rangárvallasýslu, nr. 7.
- 2(17) Landmannahreppur kaupir eyðijörðina Merkihvol „með öllum þeim gögnum og gæðum sem jörð þessari hafa fylgt og fylgja ber til iztu marka, að undanskyldu vatnsafla í Þjórsá og rétti til að starfrækja það“ 21.9.1914. Rang. DB/3, nr. 276. Afsals- og veðmálabók Rangárvallasýslu, nr. 7.
- 2(18) Kaupsamningar Landmanna-, Ása- og Holtahreppa við Einar Benediktsson um vatnsafl í Tungnaá á Landmanna- og Holtamannaafréttum, yfirlýsing varðandi Klofaey og Litlu-Klofaey og kaupsamningar sömu hreppa og fleiri aðila varðandi vatnsafl í Þjórsá, gerðir á árinu 1916. Rang. DB/3, nr. 457-471. Afsals- og veðmálabók Rangárvallasýslu, nr. 7.
- 2(19) Viðurkenning hreppsnefndar Holtahrepps um greiðslu fyrir vatnsaflsréttindi á Holt- og Landmannaafréttum, dags. 9.10.1917. Rang. DB/3, nr. 13. Afsals- og veðmálabók Rangárvallasýslu, nr. 8.
- 2(20) Viðurkenning hreppsnefndar Holtahrepps um greiðslu fyrir vatnsaflsréttindi á Holt- og Landmannaafréttum, dags. 9.10.1917. Rang. DB/3, nr. 13. Afsals- og veðmálabók Rangárvallasýslu, nr. 8.
- 2(21) Afsal Landmannahrepps til Titans hf. á þeim eignum, sem talað er um í DB/5, nr. 457, 22.1.1918. Rang. DB/3, nr. 16. Afsals- og veðmálabók Rangárvallasýslu, nr. 8.
- 2(22) Yfirlýsingar Einars Benediktssonar varðandi yfurfærslur á vatnsréttindum í Þjórsá og Tungnaá, 31.10.1917. Rang. DB/3, nr. 82 og 83. Afsals- og veðmálabók Rangárvallasýslu, nr. 8.
- 2(23) Afsal Landmannahrepps til Titans á vatnsafla í Tungnaá og öllum kvíslum og vötum, sem í hana renna, þar með Veiðivötum og hluta Þórisvatns, 14.2.1919. Rang. DB/3, nr. 95. Afsals- og veðmálabók Rangárvallasýslu, nr. 8.
- 2(24) Samþykki sýslunefndar Rangárvallasýslu við beiðni Landmanna-, Ása- og Holtahreppa að mega selja, leigja eða yfurfæra til Titans hf. öll vatnsréttindi hreppanna „í Þjórsá og Tungnaá og vötum þeim, er renna í ár þessar bæði í afréttum hreppanna eða

- í heimalöndum þeirra, er að ánum liggja“, 16.10.1916. Rang. DB/3, nr. 109. Afsals- og veðmálabók Rangárvallasýslu, nr. 8.
- 2(25) Afsal Eyjólfssonar til Titans hf. á vatnsafla í Þjórsá, sem tilheyrir 1/3 Galtalækjar, 14.8.1919. Rang. DB/3, nr. 160. Afsals- og veðmálabók Rangárvallasýslu, nr. 8.
- 2(26) Sýslunefnd Rangárvallasýslu samþykkir heimild til að breyta farvegi Þjórsár við Klofaey og Litlu-Klofaey, 12. ágúst 1919 og 26.4.1920. Rang. DB/3, nr. 161. Afsals- og veðmálabók Rangárvallasýslu, nr. 8.

Dóma- og þingbækur úr Rangárvallasýslu:

- 2(27) a-b Upplstur á dómi frá 1476 og vitnisburði 1717 um Landmanna- og Holtamannaafrétt á manntalsþingi að Þjóðólfsþaga í Holtum 4.6.1805, ásamt uppskrift að hluta. (Rang. V, 2. Dóma- og þingbók 1792-1805.)
- 2(28) Deila Landmannahrepps og Holtahrepps um veiðirétt í Veidivötnum 1947-1949. (Rang. 1990-EA3/1. Dómabók 1939-1954. Rang. 1990-EA1/2. Aukþingbók 1943-1964.)
- 3 Bréf Ögmundar Helgasonar, forstöðumanns handritadeildar Landsbókasafns, um heimildaleit í bréfabók Brynjólfs Sveinssonar biskups, dags. 14.2.2003.
- 4 Yfirlit yfir heimildaleit óbyggðanefndar í frumgögnnum, dags. 25.11.2003.

Máldagar, dómur o.fl. úr Ísl. fornbréfasafni:

- 4(1) Dómur um Þjórsártungur frá 25. júní 1476, milli Tungnaár og Sprengisands, útnefndur af Þorsteini Pálssyni í umboði Erlends Erlendssonar, sýslumanns í Rangárþingi, hvort þær skuli vera eign eða almenningur eða afrétt Landmanna. (6. b., bls. 79-83) Skjal nr. 1(5) og 4(3) eru einnig máldagar.

Málsskjöl úr hæstaréttarmáli nr. 103/1953:

- 4(2) a-b Texta- og skjalfræðileg greinargerð Aðalgeirs Kristjánssonar og Stefáns Karlssonar í handriti, dags. 8.1.1974, ásamt prentaðri útgáfu í Griplu 1979.
- 4(3) a-b Lögfasta Þjórsártungna, dags. 27.12.1856, ásamt uppskrift.
- 4(4) a-b Stefna á hendur Runólfi Nikulássyni hreppstjóra o.fl. vegna veiði í afréttarlöndum Holta- og Landsveitar, dags. 1.8.1858, ásamt uppskrift.
- 4(5) a-b Vörn Runólfs Nikulássonar hreppstjóra, dags. 21.8.1858. Uppskrift fylgir.
- 4(6) a-b Innlegg hreppstjóra Holta- og Landmannahreppa, 18.8.1858, ásamt uppskrift.
- 4(7) a-b Vottorð þriggja manna um eignarhald Land- og Holtasveita á Þjórsártungum, 18.8.1858. Uppskrift fylgir.
- 4(8) a-b Vitnisburður Gísla Brynjólfssonar í Flagveltu, dags. 19.8.1858, ásamt uppskrift.
- 4(28) Fundur hreppsnefndar Landmannahrepps um fjallskil, dags. 26.5.1906.
- 4(29) Fundur hreppsnefndar Landmannahrepps um að takmarka upprekstur á afréttinn, dags. 30.6.1913.
- 4(30) Bréf hreppsnefndar Landmannahrepps til hreppsnefndar Holtahrepps um bann við upprekstri á afréttinn, dags. 30.6.1913.
- 4(31) Skýrsla Eyjólfssonar um nýtingu Landmanna- og Holtamannaafrétt, dags. 6.7.1913.
- 4(32) Bréf Eyjólfssonar til hreppsnefndar Holtahrepps um bann við upprekstri á Landmannaafrétt, dags. 18.11.1913.
- 4(33) Bréf Þorsteins Jónssonar oddvita til hreppsnefndar Landmannahrepps um landspjöll á afréttinum, dags. 12.1.1914.
- 4(34) Dómur í máli er hreppsnefnd Holtahrepps höfðaði gegn hreppsnefnd Ásahrepps, dags. 24.3.1914.

- 4(35) Yfirlýsing Eyjólf Guðmundssonar um að Einari Benediktssyni hafi verið veitt leyfi til að dveljast við Veiðivötn til land- og vatnsmælinga, dags. 9.5.1916.
- 4(36) Sveitarsjóðsreikningar Landmannahrepps fyrir árin 1918-1919, 1925-1926, 1926-1927, 1934, 1936-1937.
- 4(37) Úr fundargerð Landmannahrepps: Skýrt frá því að gerður hefði verið samningur um helmingaskipti milli Landmanna- og Rangárvallahreppa á andvirði því sem kynni að fást fyrir hrafntinnu o.fl. Krafa Holtamanna um að eiga hlutdeild í þeirri hrafntinnu sem fundist hefði, dags. 12.9.1935.
- 4(38) Ályktun fundar hreppsnefnda Holtamannahrepps og Landmannahrepps um að þeirri kvöð verði aflétt af bændum að halda uppi smölun og refaveiði á afréttinum eftir að bannað var að reka á fjall vegna fjárpestar, dags. 22.2.1945.
- 4(39) Tilkynning oddvita Holtahrepps um að ábúendur í Holtahreppi geri kröfu til veiðiréttar í Veidivötnum, dags. 2.6.1947.
- 4(40) Skjöl um skiptingu Holtamannahrepps í Holtahrepp og Ásahrepp, 1892-1893.
- 4(41) Eignarhlutur Ásahrepps í Gljúfurleitarfossi seldur Titan, dags. 26.1.1918.
- 4(42) Sýslunefnd veitir samþykki sitt fyrir því að vatnsréttindi í Þjórsrá og Tungnaá séu fram-seld hlutafélaginu Titan, dags. 16.11.1916.
- 4(43) Lýsing Þorsteins Magnússonar sýslumanns (1743-1785) á veiði í Fiskivötnum, dags. 28.4.1953.
- 4(44) Bann við hagnýtu Þjórsártungna, dags. 16.5.1829.
- 4(45) Endurrit af fundargerð sýslunefndar Rangárvallasýslu. Fram kemur að amtsráðið hafði ákveðið að veita 500 kr. styrk til að rannsaka hin ókunnun fjalllendi norðan afrétta Skaftártungu og Síðumanna, dags. 25.6.1884.
- 4(46) Samkomulag að Árbæ í Holtum um nýtingu Holta- og Landmannaafréttar, dags. 26.11.1879.
- 4(47) Kafli úr bréfi hreppsnefndar Landmannahrepps um upprekstrarmál, 1876.
- 4(48) Dómur Landsyfírréttar um veiði í afréttum Holta- og Landmannahreppa, dags. 5.12.1859.
- 4(50) Tillögur sýslunefnda Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu um mörk á milli afrétta, 1889.
- 4(51) Umræður og samþykktir Landmannahrepps, Holtahrepps og Ásahrepps um fjallskil, 1892.
- 4(52) Vitnisburður Guðmundar Þorsteinssonar um nýtingu Landmannaafréttar, dags. 16.8.1858.

Málsskjöl úr Hæstaréttarmáli nr. 199/1978:

- 4(53) Lýsing hreppsnefndar Skaftártunguhrepps á afréttarmörkum hreppsins, dags. 12.12.1889.
- 4(54) Símskeyti Guðjóns Guðjónssonar oddvita Skaftártunguhrepps um afréttarmörk hreppsins. Lagt fram á aukadómþingi Rangárvallasýslu 2.8.1951.
- 4(55) Yfirlýsing Vals G. Oddsteinssonar o.fl. um símskeyti Guðjóns Guðjónssonar, dags. 19.2.1978.
- 4(56) Grg. Landsvirkjunar um samskipti við oddvita Ása-, Djúpár-, Holta-, og Landmanna-hrepps vegna framkvæmda á Holtamannaafrétt, ódags.
- 4(57) Yfirlýsing aðstoðarframkvæmdastjóra Landsvirkjunar vegna samnings fyrirtækisins við Ása-, Djúpár-, Holtamanna- og Landmannahrepps, dags. 26.11.1981.
- 4(58) Yfirlýsing iðnaðarráðherra vegna samnings Ása-, Djúpár-, Holtamanna- og Landmannahrepps annars vegar og Landsvirkjunar hins vegar, dags. 25.11.1981.

- 4(59) Leyfi iðnaðarráðuneytisins til Glitis hf. um leirtöku sunnan Tungnaár, dags. 22.5.1970.
 4(60) Bréf lögmanns Landmannahrepps til Glitis hf., dags. 13.8.1979.
 4(61) Svar framkvæmdastjóra Glitis hf. við fyrirspurn lögmanns Landmannahrepps, dags. 16.8.1979.
 4(62) Samningur um vikurnám milli Harðar Gunnarssonar annars vegar og Holta- og Landmannahrepps hins vegar, dags. 31.3.1973.
 4(63) Samningur milli Jarðefnaiðnaðar hf. og tilgreindra hreppa í Rangárvallasýslu um vinnslu jarðefna á vikursvæðum Heklu, dags. 17. desember 1977. Einnig viðauki frá 23.5.1978.
 4(64) Sáttargerð um landamerki Landmannaafrettar, dags. 7.8.1951, ásamt korti.

Fasteigna- og jarðamöt:

- 4(9) Jarðatal Johnsens 1847 (Jarðatal á Íslandi. Gefið út af J. Johnsen. Kb. 1847. Bls. 22-53).
 4(10) Ný jarðabók fyrir Ísland. Kb. 1861 (bls. 15-18).
 4(11) Fasteignabók 1922. Rv. 1921 (bls. 216-235).
 4(12) Fasteignabók 1932. Rv. 1932 (bls. 1-9).
 4(13) Fasteignabók 1938. Rv. 1942-1944 (bls. 64-70).

Fjallskilareglugerðir:

- 4(14) Fjallskilasamþykkt fyrir Rangárvallasýslu, nr. 157/1990. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1990. B-deild, bls. 344-351.)
 4(15) Fjallskilareglugerð fyrir Rangárvallasýslu, nr. 239/1974. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1974. B-deild bls. 506-515.)
 4(16) Auglýsing um breytingu á fjallskilareglugerð fyrir Rangárvallasýslu nr. 157 6 júlí 1943, nr. 267/1968. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1968 B-deild, bls. 424.)
 4(17) Fjallskilareglugerð fyrir Rangárvallasýslu, nr. 157/1943. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1943. B-deild, bls. 327-339.)
 4(18) Reglugerð um breytingu á fjallskilareglugerð Rangárvallasýslu frá 8. ágúst 1921, nr. 48/1936. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1936. B-deild, bls. 120.)
 4(19) Reglugerð um breytingu á fjallskilareglugerð Rangárvallasýslu, frá 8. ágúst 1921, nr. 53/1931. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1931. B-deild, bls.163.)
 4(18) Reglugerð fyrir Rangárvallasýslu um notkun afrétta, fjallskil, réttahöld, meðferð á óskilafénaði, grenjaleitir, refaveiðar o.fl., nr. 72/1921. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1921. B-deild, bls. 139-150.)
 4(19) Reglugjörð um breytingu á reglugjörð fyrir Rangárvallasýslu um notkun afrétta, fjallskil, réttahöld, meðferð á óskilafénaði, grenjaleitir, refaveiðar o.fl. frá 7. júní 1915, nr. 140/1919. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1919. B-deild, bls. 187.)
 4(20) Reglugjörð fyrir Rangárvallasýslu um notkun afrétta, fjallskil, réttarhöld, meðferð á óskilafénaði, grenjaleitir, refaveiðar o.fl., nr. 80/1915. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1915. B-deild, bls. 133-146.)
 4(21) Reglugjörð fyrir Rangárvallasýslu um notkun afrétta, fjallskil, réttarhöld, meðferð á óskilafénaði, grenjaleitir, refaveiðar o.fl., nr. 8/1911. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1911. B-deild, bls. 20-33.)
 4(22) Reglugjörð fyrir Rangárvallasýslu um notkun afrétta, fjallskil, réttahöld, meðferð á óskilafénaði, grenjaleitir, refaveiðar o.fl., nr. 58/1894. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1894. B-deild, bls. 75-87.)

Menningarminjar:

- 4(23) Menningarminjar á miðhálandi Íslands, Rangárvallasýsla. Svæðisskráning. Fornleifastofnun Íslands 1996, (bls. 3, 52-54, 85-101 og 197-204).
- 4(24) Kort af menningarminjum á miðhálandinu (mælikvarði 1:400 000), Rangárvallasýsla.

Önnur óprentuð frumgögn:

- 4(25) Afréttaskrá Rangárvallasýslu, bls. 7-10, bréf sýslumannsins á Hvolsvelli, dags. 25.11.1985, um afréttarskrá sýslunnar, Lýsing oddvita Ásahrepps á mörkum Holtamannaafréttar, ódags., yfirlýsing hreppsnefndar Landmannahrepps, dags. 29.3.1979, um merki, eignarrétt og notkun Landmannaafréttar, bréf Oddgeirs Guðjónssonar, dags. 16.11.1979, til sýslumannsins í Rangárvallasýslu um afréttaskrá sýslunnar.
- 4(27) Afréttarmörk Landmannaafréttar, dags. 31.5.1979.
- 4(49) Samkomulag um eignarhald og nýtingu Landmannaafréttar, dags. 16.9.1783.
- 4(65) Rangárvallarsýsla. Kafli úr svæðisskipulagi miðhálandis Íslands 2015. Bls. 176-185, ásamt korti og töflum um útivistar- og ferðamannasvæði, skála og gangnamannahús í Rangárvallarsýslu, dags. maí 1997 og 1999.
- 4(66) Simskeyti frá Stjórnarráði Íslands til um að vatnsréttindi séu ótvírátt almenningsseign, dags. 3.4.1918.

Lagt fram af Guðjóni Ægi Sigurðssyni hdl., f.h. sveitarfélagsins Rangárþings ytra og jarða í Rangárþingi ytra:

- 5 Kröfulýsing, dags. 5.5.2003.
- 5(1) Bréf atvinnu- og samgöngumálaráðuneytisins til sýslumannsins í Rangárvallasýslu um skiptingu Ásahrepps í tvö hreppsfélög, dags. 13.1.1936.
- 5(2) Landmannaafréttur yfirlitskort (ekki í mælikvarða), dags. 15.1.2002.
- 5(3) a-e Landmannaafréttur hlutakort (mælikvarði 1:50 000), dags. 15.1.2002.
- 5(4) „Greinargerð frá eigendum Landmannaafréttar, sveitarfélaginu Rangárþingi ytra og jarða í Rangárþingi ytra“, dags. 27.6.2003.
- 5(5) Yfirlýsing oddvita Rangárþings ytra um fasteignagjöld 2003 af eignum á Landmannaafrétti. Ódags.
- 5(6) Yfirlýsing oddvita Rangárþings ytra um greiðslur v/ vikurnáms vegna Landvegar á Landmannaafrétti. Ódags.
- 5(7) Samningur milli Landsvirkjunar annars vegar og Ása-, Djúpár-, Holtamanna- og Landmannahrepps, Rangárvallasýslu hins vegar varðandi umhverfismál og bætur fyrir skerðingu hagsmuna á afréttum hreppanna, þ.e. Holtamannaafrétti og Landmannaafrétti, dags. 3.7.1981.
- 5(8) Staðfesting, dags. 24.7.1981, á samningi milli Landsvirkjunar annars vegar og Ása-, Djúpár-, Holtamanna- og Landmannahrepps, Rangárvallasýslu hins vegar varðandi umhverfismál og bætur fyrir skerðingu hagsmuna á afréttum hreppanna, þ.e. Holtamannaafrétti og Landmannaafrétti, dags. 3.7.1981.
- 5(9) Gerðardómssamningur hreppsnefnda Djúpár-, Ása-, Holta-, og Landmannahrepps um skiptingu bóta. Ódags.
- 5(10) Endurrit úr fundargerðabókum Holta- og Landmannahrepps um sameiginleg málefni Holtahrepps og Landsveitar, varðandi afréttargirðingu á afréttinum frá 21.4.1968, 10.6.1970, 3.7.1979 o.s.frv.
- 5(11) Fjallskil á Landmannaafrétt 1898, (yfirlit).
- 5(12) Fjallskil á Landmannaafrétt 1901, (yfirlit).
- 5(13) Yfirlit yfir fjallskil á Landmannaafrétt 1905.

- 5(14) Yfirlit yfir fjallskil á Landmannafrétt 1906.
- 5(15) Yfirlit yfir fjallskil á Landmannafrétt 1911.
- 5(16) Niðurjöfnun fjallskila ár 1913.
- 5(17) Niðurjöfnun á fjallskilum í Holtahreppi 1914.
- 5(18) Fjallseðill, dags. 19.8.1917.
- 5(19) Fjallseðill, dags. 29.8.1915.
- 5(20) Fjallseðill, dags. [... 1913].
- 5(21) Vikurvinnslusamningur, dags. 27.6.1984. Aðilar: fjármálaráðherra, iðnaðarráðherra, landbúnaðarráðherra (einu nafni nefndir leigusali) og Jarðefnaiðnaður h/f.
- 5(22) Viðauki, dags. 2.8.1996, við vikurvinnslusamning, dags. 27.6.1984. Aðilar eru Holt- og Landsveit og Jarðefnaiðnaður hf.
- 5(23) Viðauki, dags. 2.8.1996, við vikurvinnslusamning, dags. 27.6.1984. Aðilar eru iðnaðarráðherra, landbúnaðarráðherra og fjármálaráðherra (einu nafni nefndir leigusali) og Jarðefnaiðnaður hf.

Lagt fram af Þórði Bogasyni hdl. f.h. Landsvirkjunar:

- 6 Kröfugerð Landsvirkjunar í máli um þjóðlendumörk í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu, dags. 15.2.2002.
- 6(1) Yfirlýsing, dags. 23.4.2003, um aðild Landsvirkjunar að málum á svæði 3 hjá óbyggðanefnd.
- 6(2) Sameignarsamningur ríkisstjórnar Íslands og Reykjavíkurborgar, 1965.
- 6(3) Samningur milli ríkisstjórnar Íslands og Landsvirkjunar, dags. 11.8.1982, um virkjanamál, yfirtöku byggðalínu, o.fl.
- 6(4) Heimild landbúnaðarráðherra, dags. 29.8.1966, um heimild til að beita eignarnámsheimild laga um Landsvirkjun vegna virkjunar Þjórsár við Búrfell.
- 6(5) Heimild iðnaðarráðherra, dags. 8.6.1970, til að framkvæma vatnsmiðlun úr Þórisvatni.
- 6(6) Heimild iðnaðarráðherra, dags. 7.7.1971, til stíflugerðar í Þórisósi og Köldukvísl og veitu árinna í Þórisvatn og þaðan í Tungnaá um Vatnsfellsvatn.
- 6(7) Heimild iðnaðarráðherra, dags. 8.3.1973, til að framkvæma virkjun í Tungnaá við Sigöldu.
- 6(8) Virkjunarleyfi iðnaðarráðherra, dags. 30.12.1976, fyrir fyrri áfanga Hrauneyjafossvirkjunar, 140 MW virkjun ásamt aðalorkuveitum.
- 6(9) Leyfi iðnaðarráðherra, dags. 4.12.1991, til [...] 2) hækunar stíflna og gerð veitumannvirkja við Þórisvatn þannig að hækka megi vatnsborð Þórisvatnsmiðlunar í allt að 581 m yfir sjávarmál og 3) lúkningar 5. áfanga Kvíslaveitu.
- 6(10) Leyfi iðnaðarráðherra, dags. 12.3.1997, til allt að 125 MW Sultartangavirkjunar á ármótum Þjórsár og Tungnaár ásamt aðalorkuverum.
- 6(11) Leyfi forsætisráðherra, dags. 12.4.1999, fyrir Vatnsfellsvirkjun.
- 6(12) Leyfi iðnaðarráðherra, dags. 8.6.1999, fyrir Vatnsfellsvirkjun með allt að 110 MW afli ásamt aðalorkuverum.
- 6(13) Afsal eignarréttinda Titans A/S til landbúnaðarráðherra, dags. 16.1.1952.
- 6(14) Dr. Þórður Eyjólfsson: Vatnsréttindi og heimildir til þeirra samkvæmt skjölum h/f Titan, Reykjavík 1970, ljósrit, bls. 37-63.
- 6(15) Greinargerð Sigurðar Líndal um eignarrétt að miðlunarlónum, dags. 22.6.1987.
- 6(16) Bréf Landsvirkjunar, dags. 8.7.1987, til oddvita Ása-, Djúpár-, Holtamanna- og Landmannahrepps.
- 6(17) Bréf Landsvirkjunar, dags. 31.1.1992, til Veiðifélags Holtamannafréttar.
- 6(18) Bréf Landsvirkjunar, dags. 3.2.1992, til oddvita Ásahrepps.

- 6(19) Fundargerð dags. 2.6.1992 frá fundi fulltrúa Landsvirkjunar og fulltrúa Ása-, Djúpár-, Holtamanna- og Landmannahrepps um fiskveiði á afréttunum.
- 6(20) Auglýsing um friðland í Þjorsárverum, nr. 507/1987, dags. 10. nóvember 1987.
- 6(21) Gervitunglamynd af vatnsaflsvirkjunum og miðlunum Landsvirkjunar á Þjorsár-Tungnaársvæðinu, nr. 02-03, Lv. jan. 2002.
- 6(22) Kort af háspennulínunum Landsvirkjunar í Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu, nr. 02-04, Lv. jan. 2002.
- 6(23) Yfirlitsuppráttur, Vatnsfellsvirkjun og Sigölduvirkjun á Holtamannaafreйти og Landmannaafreйти, Ása- og Djúpárhreppi og Holta- og Landsveit. Áritað af sveitarstjórnnum 6.7.1999.
- 6(24) Vatnsfellsvirkjun á Holtamannaafreйти, Ása- og Djúpárhreppi – deiliskipulag nr. 3. Áritað af sveitarstjórnnum 6.7.1999.
- 6(25) Búðarhálsvirkjun og Búðarhálslína 1, deiliskipulagsuppráttur, dags. 14.02.2001.
- 6(26) Þórisós (Þórisvatn) fyrir framkvæmdir árið 1956, mynd 01-21.
- 6(27) Þórisós (Þórisvatn) eftir framkvæmdir árið 2000, mynd 01-22.
- 6(28) Hágöngumiðlun í upphafi framkvæmda árið 1997, mynd 01-25.
- 6(29) Hágöngumiðlun og Hágöngulón eftir framkvæmdir árið 2000, mynd 01-26.
- 6(30) Loftmynd af Hrauneyjafossstöð og næsta nágrenni, mynd 02-06.
- 6(31) Loftmynd af Sigöldustöð og næsta nágrenni, mynd 02-05.
- 6(32) Hrauneyjar – Sigalda – Vatnsfell fyrir framkvæmdir, samsett yfirlitsmynd frá 1959 og 1963, mynd 01-29.
- 6(33) Hrauneyjafossstöð – Sigöldustöð – Vatnsfellsstöð eftir framkvæmdir, samsett yfirlitsmynd frá 2000, mynd 01-30.
- 6(34) Sultartangi fyrir framkvæmdir árið 1963, mynd 01-23.
- 6(35) Sultartangavirkjun eftir framkvæmdir árið 2000, mynd 01-24.
- 6(36) Kvislaveita fyrir framkvæmdir, samsett yfirlitsmynd frá 1956 og 1960, mynd 01-27.
- 6(37) Kvislaveita eftir framkvæmdir, yfirlitsmynd frá 2000, mynd 01-28.
- 6(38) Skaftarveita, yfirlitsmynd.
- 6(39) Bréf Þórðar Bogasonar hdl. til Kristjáns Torfasonar, formanns óbyggðanefndar, varðandi kröfugerð Landsvirkjunar.
- 6(40) Greinargerð Landsvirkjunar í máli nr. 2/2003 um þjóðlendumörk í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu, dags. 4.7.2003.
- 6(41) Kort af Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallarsýslu. Eignarréttindi Landsvirkjunar. Sultartangavirkjun, stíflur og vatnsvegir. Búrfellsvirkjun, stíflur og vatnsvegir, (mælikvarði 1:110.000), dags. 20.11.2003.
- 6(42) Kort af Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallarsýslu. Eignarréttindi Landsvirkjunar. Sigölduvirkjun, stíflur og vatnsvegir, (mælikvarði 1:30.000), dags. 20.11.2003.
- 6(43) Kort af Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallarsýslu. Eignarréttindi Landsvirkjunar. Hrauneyjarfossvirkjun, stíflur og vatnsvegir (mælikvarði 1:30.000), dags. 21.11.2003.
- 6(44) Bréf iðnaðar- og viðskiptaráðuneytisins til Landsvirkjunar um að iðnaðarráðherra hefur fallist á áform Landsvirkjunar um gerð og rekstur vatnsmiðlunar við Syðri-Hágöngu, dags. 11.2.1997.

Lagt fram af óbyggðanefnd:

- 7 Greinargerð Ingva Þorsteinssonar, náttúrufræðings, um staðhætti og gróðurfar í Holta- og Landsveit með Landmannaafreйти, dags. 5.4.2003.
- 8 (a-d) Yfirlitskort. Lýstar kröfur í Holta- og Landsveit ásamt Landmannaafreйти. Þrjú kort,

- tvö í mælikvarða 1:50 000 og eitt í mælikvarða 1:100 000. Sbr. kröfulinukort einstakra málsaðila, þ.e. skjöl nr. 1(2) og 5(2)-5(3).
- 9(1) Fundargerð 1. fyrirtöku máls þessa hjá óbyggðanefnd, dags. 5.5.2003.
- 9(2) Fundargerð 2. fyrirtöku máls þessa hjá óbyggðanefnd, dags. 2.6.2003.
- 9(3) Fundargerð 3. fyrirtöku máls þessa hjá óbyggðanefnd, dags. 27.6.2003.
- 9(4) Fundargerð 4. fyrirtöku máls þessa hjá óbyggðanefnd, dags. 3.9.2003.
- 9(5) Fundargerð fyrri hluta aðalmeðferðar máls þessa hjá óbyggðanefnd, dags. 4.9.2003.
- 9(6) Fundargerð síðari hluta aðalmeðferðar máls þessa hjá óbyggðanefnd, dags. 27.11.2003.
- 9(7) Fundargerð endurupptöku þessa máls hjá óbyggðanefnd, dags. 8.11.2004.
- 9(8) Fundargerð loka fyrirtöku, dags. 2.12.2004.
- 10 Kort sem sýnir endanlegar kröfur. Gert af Sigurgeiri Skúlasyni landfr. (mælikvarði 1:100.000).

Hliðsjónargögn

Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. f.h. fjármálaráðherra:

- Ónr. Sunnlenskar byggðir V, 1987. Bls. 121-137, 140-147, 154-157, 159-160, 190-191, 196-199, 202-205 og 228-229.
- Ónr. Sandgræðslan. Minnt 50 ára starfs sandgræðslu Íslands, 1958. Bls. 46-87.
- Ónr. Árnes- og Rangárvallasýslur, 1994. Án bls.
- Ónr. Rangárvallasýsla. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1939-1845, 1856 og 1872-1873. Bls. 162-171.
- Ónr. Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns I bindi, 1913-1917. Bls. 280-285 og 290-291.
- Ónr. Árbók Ferðafélags Íslands, Rangárvallasýsla vestan Markarfljóts, 1966. Bls. 8-11, 24-35.
- Ónr. Göngur og réttir I. bindi, 1983. Bls. 252-281 og 292-299.
- Ónr. Landið og Landnáma II. bindi, 1982. Bls. 442-449.
- Ónr. Efnisskipan málf lutningsræðu Ólafs Sigurgeirssonar hrl. við aðalmeðferð.

Lagt fram af óbyggðanefnd:

- Ónr. Hrd. 1955/108. Landmannaafréttardómur fyrri.
- Ónr. Registar í máli hæstaréttar nr. 103/1953, Landmannaafréttardómur fyrri.
- Ónr. Hrd. 1975/30. Holtamannaafréttur.
- Ónr. Hrd. 1981/1584. Landmannaafréttardómur síðari.
- Ónr. Hrd. 1989/1022. Mörk milli afréttalanda Skaftártunguhrepps annars vegar og Landmannahrepps og Holtahrepps og jarðanna Næfurholts og Hóla hins vegar.
- Ónr. Efnisyfirlit í máli nr. 29/1987. Mörk milli afréttalanda Skaftártunguhrepps annars vegar og Landmannahrepps og Holtahrepps og jarðanna Næfurholts og Hóla hins vegar.
- Ónr. Skýrslur í máli 2/2003 hjá óbyggðanefnd, 4.9.2003 (22 blaðsíður, skrifaðar upp eftir hljóðupptöku).
- Ónr. Viðbótarskýrsla í máli 2/2003 hjá óbyggðanefnd, 27.11.2003 (6 blaðsíður, skrifaðar upp eftir hljóðupptöku).

